

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Л. В. МАТВІЄНКО

СОЦІОЛОГІЯ

**Навчально-методичний посібник
для студентів денної та заочної форм навчання**

Рекомендовано Методичною радою НУК

2023

УДК 316(072)

М33

Укладач

Л. В. Матвієнко, канд. іст. наук, доцент

Рецензенти:

К. Г. Трибулькевич, д-р пед. наук, доцент;

І. В. Шаповалова, канд. філос. наук, доцент;

О. Ю. Кравчук, канд. політ. наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Матвієнко Л. В.

М33 Соціологія : навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / Л. В. Матвієнко. – Миколаїв : НУК, 2023. – 140 с.

Навчально-методичний посібник знайомить з основними аспектами та проблемами курсу «Соціологія», розкриває актуальні питання історії розвитку світової соціологічної думки, суспільства, стратифікації, особистості, соціальних інститутів та методику соціального дослідження. До кожної лекції подано рекомендовану літературу, сформульовані контрольні запитання, тестові завдання, короткий соціологічний словник.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації.

УДК 316(072)

© Матвієнко Л. В., 2023

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Соціологія як наука.....	9
Контрольні питання.....	17
Рекомендована література.....	18
2. Історія світової соціологічної думки.....	20
Контрольні питання.....	36
Рекомендована література.....	37
3. Суспільство з погляду соціології: сутність, типи, тенденції розвитку.....	39
Контрольні питання.....	44
Рекомендована література.....	45
4. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства.....	46
Контрольні питання.....	55
Рекомендована література.....	56
5. Особистість у системі соціальних зв'язків.....	57
Контрольні питання.....	62
Рекомендована література.....	63
6. Основні соціальні інститути: характеристика, тенденції розвитку.....	65
Контрольні питання.....	70
Рекомендована література.....	71
7. Методика соціологічного дослідження.....	73
Контрольні питання.....	86
Рекомендована література.....	87

8. Соціологія молоді.....	89
Контрольні питання.....	93
Рекомендована література.....	94
Тестові завдання.....	97
Короткий соціологічний словник.....	122

ВСТУП

Соціологія є фундаментальною дисципліною, її високе призначення проявляється у здатності осмислювати й описувати соціальні феномени, прогнозувати розвиток соціальних процесів, формувати науковий світогляд у громадян країни. Знання основ соціології дозволяє владним структурам, політичним партіям, вченим і рядовим громадянам діяти усвідомлено, науково прогнозуючи можливі наслідки своїх кроків. Найбільш актуальна задача соціології сьогодні – розробка теоретико-методологічних основ соціологічного знання на рівні міжнародних наукових стандартів; формування нових соціологічних парадигм. Оволодіння майбутніми фахівцями знаннями основ соціології є необхідною складовою частиною їх загальнопрофесійної освіти. Професійно-освітня програма передбачає наступні вимоги до зазначених знань та умінь.

1.1. Мета дисципліни:

- формування системи знань про основні поняття соціології, історію її становлення у світі та в Україні;
- усвідомлення сутності соціального життя та соціальної структури суспільства, опанування методики сучасного соціологічного аналізу суспільних відносин;
- знайомство студентів з науковими перспективами у галузі соціології;
- становлення і вдосконалення соціологічної культури майбутніх фахівців.

1.2. Основні знання, які здобувають студенти при вивченні дисципліни:

- знати історію формування предмета *соціології*, головні цілі використання соціологічного знання;
- отримати чітке уявлення про *суспільство*, його структуру, місце і роль людини в ньому;
- вміти охарактеризувати соціологічний підхід до розуміння *культури*, виділити її елементи та пояснити, як вона регулює поведінку індивідів у групах та суспільстві;
- повинні вміти пояснити, що таке *особистість*, охарактеризувати основні фактори, які формують особистість у процесі *соціалізації*, описати механізм соціалізації, формування ідентичності та самопізнання;
- знати основні типи механізмів соціокультурної регуляції *поведінки* та *соціального контролю*, соціальні ідеали, цінності, норми;
- визначити поняття *соціального статусу* та *соціальної ролі* індивіда, уявлення процесу рольового конфлікту;
- описати механізм *соціальних відхилень*;
- знати основні типи *соціальних зв'язків*, визначити сутність *соціальної дії* та *соціальних відносин*;
- визначити поняття «*соціальний інститут*», види та функції соціальних інститутів, пояснення механізмів інституціоналізації на прикладі формування конкретного соціального інституту;
- уявляти, що таке *соціальна спільнота*;
- знати основні закономірності виникнення та розвитку *масових соціальних рухів*, їх типологію;
- вміти визначити та проаналізувати поняття «*громадянське суспільство*», його відмінність від поняття «*держава*»;
- пояснити, що таке «*соціальна структура*» і «*соціальна стратифікація*», знати основні елементи соціальної структури;

- розуміти природу *соціальних груп*, знати їх класифікацію;
- знати характеристику змісту поняття «*соціальна організація*», розуміння її цілей, структури, механізмів функціонування та змін;
- знати характеристику змісту, форм та витоків *соціального контролю*;
- визначити поняття «*соціальний процес*», виділити основні види процесів: диференціації, інтеграції, мобільності, соціального конфлікту; вміти проаналізувати конкретні соціальні процеси;
- пояснити природу, функції *соціального конфлікту*;
- охарактеризувати природу та функції *соціальної комунікації*;
- знати основні принципи побудови програми *соціологічного дослідження*;
- знати основні методи збору *соціологічних даних*: анкетного опитування, експертного опитування, інтерв'ю, аналіз документів, спостереження, соціального експерименту;
- здобути навички самостійного проведення соціологічних досліджень з найбільш актуальних проблем сучасного життя і практичного ефективного використання їх результатів.

1.3. Основні задачі дисципліни:

- формування цілісного уявлення про специфіку, об'єкт і предмет соціологічного знання, історію зарубіжної і вітчизняної соціології, перспективи її подальшого розвитку;
- набуття навичок організації і проведення конкретно-соціологічних досліджень і практичного ефективного використання їх результатів;
- ознайомлення з теоретичними основами сучасної соціології;

- вивчення елементарної соціальної структури та основ соціальної поведінки.

1.4. Рекомендації тим, хто вивчає курс «Соціологія»:

- систематично вивчати лекційний теоретичний матеріал, з незрозумілих питань отримувати консультації лектора, викладачів кафедри;
- брати активну участь у семінарських заняттях;
- брати участь у проведенні соціологічних досліджень.

1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Соціологія (від лат. «societas» – суспільство та грец. «logos» – слово, вчення) – наука про умови та процеси у суспільстві, яка виникла у середині XIX ст.

Соціологія – це один із способів вивчення людей, це наукове вивчення суспільства і соціальних відносин. В існуючій реальності XIX ст. соціологія стає прикладною наукою, яка має безпосереднє відношення до практики розвитку суспільства і спрямована на вирішення будь-яких конкретних завдань.

Об'єктом соціології виступає суспільство, **предметом** – взаємодії між людьми, а також закономірності, які виникають у результаті цих взаємодій.

Дослідники виділяють наступні групи **передумов**, що сприяли виникненню сучасної соціології.

1. *Соціально-економічні чинники* (передумови), такі як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація (тобто зростання ролі міст у розвитку суспільства), розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають на спосіб життя людей, змінюють соціальну структуру, суспільні відносини.

2. *Соціально-політичні чинники* (передумови), серед яких новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм і т. ін.

3. *Інтелектуальні чинники* (передумови), такі як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу,

свободи особистості, наукового знання, ідеями Ф. Вольтера, Ж. Руссо, К. Сен-Сімона і багатьох інших.

Саме у XIX ст. виникла потреба якомога досконало пізнати «нове» суспільство, зрозуміти тенденції та закономірності його розвитку. Вирішити окреслені проблеми була спроможна нова наука – соціологія.

Функції соціології:

– *описова функція* (дескриптивна), суть якої полягає у змалюванні соціальної реальності, результатом чого є узагальнено типова картина останньої. Соціологія спроможна «сфотографувати» об'єктивну діяльність і подати її об'єктивний «портрет»;

– *пізнавальна (гносеологічна) функція*, яка полягає у відтворенні соціальної реальності, її усвідомленні, поясненні, накопиченні знань про соціальні процеси, що поступово приводять до можливості свідомого керування соціальними перетвореннями та соціальними змінами;

– *прогностична функція*, яка полягає в можливості (на підставі вивчення соціальної дійсності) формувати наукові прогнози щодо майбутнього. Саме тому інколи дану функцію називають *футурологічною*. Соціологія як наука створює і узагальнює уявлення про моделі бажаного стану суспільства або окремих його структурних елементів у майбутньому, дає зважену, науково вивірену оцінку перспектив розвитку стану прогнозованого явища;

– *соціально-технологічна функція*, яка зумовлює створення соціальних технологій, на основі яких може відбутися удосконалення суспільства, окремих його частин. Соціальні технології розглядаються як система засобів, необхідних для вирішення конкретних практичних завдань розвитку суспільства. У межах соціології виробляється комплекс методів, способів, організаційних заходів по впровадженню ефективних соціальних технологій у життя;

– *соціально-управлінська функція*, яка обумовлює теоретико-методологічну розробку та прийняття управлінського рішення. Значення даної функції особливо зростає в умовах сьогодення, коли значно посилюється потреба у цілеспрямованому впливові на соціальні процеси, зростає вага та цінність управлінських рішень на мікро- і макрорівнях соціуму.

Засновником соціології вважають французького вченого, філософа-позитивіста **О. Конта** (1798–1857). У 1839 р. вийшов третій том його «Курсу позитивної філософії», де вперше використано термін «соціологія».

О. Конт є фундатором *позитивізму* як особливого методу дослідження соціальних процесів, що тяжіє не до умоглядного, теоретизованого знання, а до такого знання, яке засноване на спостереженні та експерименті і пов'язане з використанням математичних методів. Переваги такого знання про суспільство очевидні і характеризуються точністю, достовірністю, конструктивністю та об'єктивністю.

Нова наука, за О. Контом, має два розділи – *соціальна статика*, яка вивчає анатомію суспільства, його структуру, побудову тощо, та *соціальна динаміка*, яка вивчає закони руху та розвитку суспільства, його прогрес.

Він сформулював «закон трьох фазисів – стадій» розумового розвитку, який разом з законом розподілу праці обумовлює соціальний прогрес.

За О. Контом, існують три стадії, через які послідовно проходить людська свідомість: *теологічна*, коли світ пояснюється дією надприродних сил, *метафізична (абстрактна)*, коли світ пояснюється за допомогою пізнання сутності речей, а не релігійними впливами, та *позитивна (наукова)*, коли формується науковий світогляд, основу якого складає позитивне знання.

Також дослідник започаткував теоретичний аналіз *індустріального суспільства*, за що його вважають родоначальником індустріальної соціології. Він аналізував процес індустріалізації, який супроводжувався впровадженням науки у виробництво, концентрацією робітників, появою непримиренних протиріч між власниками та найманими працівниками. Конфлікт між власниками і робітниками він кваліфікував як результат неефективної організації праці.

Основні твори О. Конта: «Курс позитивної філософії», «Позитивістський катехізис», «Система позитивної політики», «Заповіт Конта».

Г. Спенсер (1820–1903), послідовник О. Конта, мав своє особисте бачення соціології та її завдань.

Як засновник *органіцизму*, вчений вдався до аналогій між біологічним організмом і суспільством, підкреслюючи, що суспільство, як і біологічний організм, з часом кількісно збільшується в об'ємі, ускладнюється його структура, посилюється залежність його складових частин між собою. Разом з тим, як і організм людини, суспільство, втрачаючи окремі свої одиниці, продовжує існувати як цілісність, постійно самовідтворюючись.

Як теоретик *еволюціонізму*, Г. Спенсер відстоює принцип вільного розвитку суспільства від втручання урядів та реформаторів. Втручання ж держави, на думку вченого, тільки посилить деструктивні процеси, сприятиме виживанню непристосованих, що врешті-решт призведе до занепаду суспільства.

Г. Спенсер – *ідеологічний ворог соціалізму*, оскільки соціалізм, на його думку, передбачає невіддільність від рабства.

Він розглядав державу як складноструктуроване явище, окремі одиниці якого мають власні функції, вважаючи, що держава, як соціальна інституція, повинна слугувати індивідам, а не навпаки.

Досліджуючи окремі соціальні інститути суспільства, їх функції, роль у суспільстві, він розуміє саме суспільство як цілісну структуровану систему, що підпорядкована об'єктивним законам еволюційного розвитку.

Найбільш відомими творами Г. Спенсера є: «Основні начала», «Основи біології», «Основи психології», «Основи соціології», «Основи етики».

Соціологія як наука почала активно формуватися в XIX ст. Її активний розвиток пов'язаний з діяльністю К. Маркса, Е. Дюркгейма та М. Вебера.

К. Маркс (1818–1883) фактично здійснив розрив з теоретично спрямованими вченнями про суспільство, що існували до нього, і запропонував людству новий, ліворадикальний проєкт перебудови існуючого суспільства.

До найбільш актуальних робіт із соціологічної проблематики слід віднести: «18 брюмера Луї Бонапарта», «Класова боротьба у Німеччині», «Громадянська війна у Франції», «Критика Готської програми», «Капітал».

У цих та інших роботах К. Маркс широко використовував емпіричні соціологічні дослідження, не вживаючи назви «соціологія».

К. Маркс є автором *вчення про матеріалістичне розуміння історії*, згідно з яким суспільне буття (а саме суспільне виробництво) є первинним, а також таким, що визначає собою суспільну свідомість. Ні ідеї, ні цінності, ні релігія, а економіка є головним рушієм суспільних процесів, суспільного розвитку та суспільних змін.

За К. Марксом, класова боротьба є рушійною силою історичного процесу, а революція – локомотивом історії. К. Марксу належить вчення про комуністичне суспільство та формаційний розвиток людства. Він намалював майбутнє людства, що пов'язане з безкласовим суспільством, з відсутністю експлуатації найманої праці, де свобода кожного

громадянина стане умовою свободи всіх, де зникне соціальна нерівність та приватна власність, а з часом – і держава як механізм здійснення влади.

У світовій соціології матеріалістичне розуміння історії, викладене К. Марксом, інколи називають *конфліктною парадигмою*, яка поряд з його теорією додаткової вартості зумовила значний вплив на світовий розвиток ХХ ст.

Е. Дюркгейм (1858–1917) є видатним французьким соціологом, який стояв у витоків знаменитої соціологічної школи його імені. Основні твори: «Про розподіл суспільної праці», «Правила соціологічного методу», «Елементарні форми релігійного життя», «Самогубство».

Е. Дюркгейм – засновник нового методу для дослідження соціальних явищ, який отримав назву «*соціологізм*», що полягає у поясненні соціальних фактів суспільства. Соціальні факти можуть бути матеріальними (кількісними): щільність населення, шлюбність, розлученість, та нематеріальними: суспільна думка, надіндивідуальні уявлення, судження.

Саме у дусі «соціологізму» Е. Дюркгейм досліджував таке суспільне явище, як *самогубство*. Зосередившись на соціальних чинниках самогубств, він виводить три типи останніх: а) *егоїстичне*, зумовлене розривом соціальних зв'язків між індивідом та групою; б) *альтруїстичне*, викликане зворотнім процесом – повним «розчиненням» індивіда у колективі; в) *аномічне*, спричинене соціальною розрухою, дезорганізацією, хаосом, що панує у суспільстві.

Аналізуючи якісно різні суспільства, Е. Дюркгейм створив вчення про *солідарність* у суспільстві. Вона буває двох типів: *механічна*, яка властива доіндустріальному суспільству, та *органічна*, притаманна індустріальному суспільству.

Для суспільств з механічною солідарністю характерні такі фактори: жорстка регламентація підкорення людини вимогам колективу; мінімальний рівень розподілу праці;

пріоритет колективної власності; одноманітність почуттів та вірувань; нерозвиненість особи.

Суспільства з органічною солідарністю побудовані на розвинутому розподілі праці, що, в свою чергу, спричинює відмінність, а не подібність людей; ця відмінність ґрунтується на автономності індивіда і його свободі. У таких суспільствах солідарність народжується об'єктивно, адже люди потребують взаємодії через обмін, а це, знову ж таки, веде до співробітництва та кооперації.

Здійснюючи аналіз суспільних процесів, Е. Дюркгейм вводить у науковий обіг цілу низку нових понять. Серед них особливе значення має поняття *аномія* – *стан у суспільстві, який характеризується відсутністю норм та правил регуляції поведінки індивідів, наявністю ціннісно-нормативного вакууму, коли старі норми вже не спрацьовують, а нові ще не народилися*. Такий стан є характерним для перехідних суспільств (у тому числі і для сучасної України).

Будучи професором Сорбонни, вчений докладав великих зусиль для пропаганди науки соціології: читав лекції студентам, започаткував видання спеціального соціологічного журналу – «Соціологічний щорічник».

Макс Вебер (1864–1920) – енциклопедичний учений, найбільш знана фігура в історії соціології, економіці, праві, політології, релігієзнавстві, культурології, етиці.

Основні, найбільш знані наукові праці М. Вебера: «До історії торгових спільностей у середні віки», «Римська аграрна історія та її значення для державного і приватного права», «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарство і суспільство», «Господарська етика світових релігій» та ін.

М. Вебер вважається засновником *«розуміючої соціології»*, яка вимагає від дослідника вивчення та пояснення внутрішніх суб'єктивних мотивів, намірів, прагнень,

цілей людей, що вступають у соціальну взаємодію. На думку М. Вебера, природні речі повинні бути пояснені, а суспільні процеси – зрозумілі людиною.

У руслі «розуміючої соціології» М. Вебер створює *концепцію соціальної дії*. Він розрізняє *традиційну* дію, яка заснована на традиції, *афективну*, що ґрунтується на почуттях, *цілераціональну* та *ціннісно-раціональну*, які засновані на раціональному розрахунку і є осмисленими.

М. Вебер є засновником *економічної соціології*. За цією теорією провідну роль у появі капіталізму відігравали не лише суто економічні чинники, як вважав його опонент К. Маркс, а й значною мірою культурно-етнічні та релігійні. На думку вченого, протестантизм як релігія є тією ідеологічною основою, з якої пізніше з'являється «*дух капіталізму*». Автором поняття «дух капіталізму» є німецький економіст В. Зомбарт.

М. Вебер вважається фундатором *політичної соціології*. Він рішуче виступав проти революційних методів перетворення суспільства і вибудовував еволюційний шлях впровадження раціонально-бюрократичного типу управління. Йому належить створення концепції легітимних типів панування, серед яких він виокремив такі:

- *традиційний тип*, що заснований на звичаях і традиціях;
- *раціонально-легальний тип* (або раціонально-правовий), що заснований на законах, праві;
- *харизматичний тип*, заснований на афектах та вірі.

Розвиваючи методологічні проблеми науки, М. Вебер залучив у науковий обіг поняття «*ідеальний тип*» – специфічна мислена (уявна) конструкція для пізнання саме соціальних явищ у дусі «розуміючої соціології».

М. Вебер брав активну участь у шести дослідженнях, що були започатковані урядом Німеччини.

Суттєвим є внесок М. Вебера у розробку низки галузевої соціології: соціології права, соціології релігії, соціології праці тощо.

Висновки. *Соціологія – це наука про суспільство, соціальну сферу його життєдіяльності, наука про спільності людей, їх соціальні взаємовідносини, які безпосередньо впливають на особистість, її соціалізацію. Об'єктом соціології є суспільство як цілісна соціальна система, вся сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Предметом соціології є соціальне життя суспільства, закони і закономірності функціонування і розвитку суспільства, соціальних суб'єктів.*

Контрольні питання

1. Яке місце займає соціологія в системі сучасних наук?
2. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
3. Як визначається об'єкт і предмет соціології? В чому полягає їх відмінність?
4. Якими основними категоріями оперує соціологія?
5. У чому відмінність позитивізму від розуміючої соціології?
6. Якою є структура соціологічного знання? Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної?
7. У чому виявляється зв'язок соціології з іншими науками?
8. У чому суть основних функцій соціології?
9. Що дає знання соціології сучасній людині та чому зростає значення соціології в наш час?
10. Яка роль О. Конта у становленні соціології?
11. Хто був творцем розуміючої соціології і теорії соціальної дії?
12. Який вклад у соціологію зробив Е. Дюркгейм?

13. Який метод лежить в основі соціологічних поглядів Г. Спенсера?

14. Що сприяло виникненню і розвитку соціології як окремої науки?

15. Чим різняться соціологія як наука від соціології як навчального предмета?

Рекомендована література

1. Аблов А. Ф. Загальна соціологія: конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с.

2. Вербець В. Соціологія: курс лекцій. К.: Кондор, 2009. 550 с.

3. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. К.: Основи, 1999. 726 с.

4. Дворецька Г. В. Соціологія: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.

5. Козирєв М. П. Соціологія: підручник / М. П. Козирєв. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с.

6. Кузьменко Т. Соціологія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.

7. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: підручник. К.: Каравела, 2004. 456 с.

8. Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник. К.: Атїка, 2007. 480 с.

9. Соціологія: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. В. І. Докаша. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.

10. Соціологія: підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.

11. Соціологія: підручник / ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.
12. Танчин І. З. Соціологія: навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.
13. Тихомирова Є. Б. Основи соціології: підручник. Рівне: Перспектива, 2006. 333 с.
14. Толстов І. В., Даніл'ян В. О. Соціологія: навч. посібник. Харків: УкрДУЗТ, 2018. 284 с.
15. Яремчук С. С. Соціологія: навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Соціологічна думка зародилася значно раніше того періоду, коли О. Конт запровадив до наукового вжитку поняття «соціологія». Філософ стверджував, що його вчення нерозривно пов'язане з попередніми дослідженнями суспільства і його елементів. У розвитку соціологічних знань окреслюється кілька етапів з яскраво вираженими особливостями.

Протосоціологічний період охоплює проміжок часу від античної доби до початку XIX ст. Джерела історії соціологічних знань сягають сивої давнини, коли з'являються перші уявлення про світ і людину в ньому, виникають ідеї і формуються теорії про суспільне життя, соціальні процеси, розвиток людської культури. З розвитком суспільства, еволюцією процесів самопізнання та осмислення людиною соціальних явищ і процесів зростає потреба у соціологічних знаннях.

У межах протосоціологічного періоду виділяють кілька етапів формування поглядів на суспільство, закони його розвитку: *античний* (I тис. до н. е. – IV ст. н. е.), *доба Середньовіччя* (V – середина XVII ст.), *епоха Відродження* (середина XIV ст. – початок XVII ст.) і *Просвітництва* (друга половина XVII–XVIII ст.).

Політична і соціальна думка античного періоду розвивалася на основі релігійно-міфологічної свідомості обожнювання влади. Головними для неї були питання політично-го управління, функціонування влади та правосуддя.

Соціальний та історичний прогрес породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності – філософію. Міфологія та епос замінюються історичними хроніками. Формування соціальних теорій намагалися обґрунтувати у своїй творчості Демокріт, Платон, Арістотель та інші мислителі античності, які намагалися пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку.

Для **античної** суспільно-політичної думки характерна відсутність теоретично обґрунтованого розмежування суспільства і держави.

На формування багатовікової традиції тлумачення природного права величезний вплив мало римське юридичне мислення, яке у свій час перебувало під значним впливом філософської школи стоїків. Луцій Анней Сенека (4 р. до н. е. – 65), Марк Аврелій (121–180) та ін. намагалися створити ідеальну модель державного ладу, стверджуючи, що принципом збереження соціальності є позитивна взаємодія людей, яка забезпечує індивідуальне існування. Релігійний діяч Аврелій Августин (Блаженний) (354–430) уперше розглядав історію людства як єдиний, закономірний та об'єктивний процес, вважаючи мир вищим ідеалом будь-якого суспільства.

В добу **Середньовіччя** головним джерелом знань про світ, природу, людину, суспільні відносини стає релігія, яка суттєво потіснила науку. За Середньовіччя формою соціальної і політико-правової теорії стали єретичні рухи народних мас, які, не заперечуючи основної догматики християнства, виражали соціальний протест проти існуючої католицької церкви та феодально-кріпосницького ладу. Яскравим прикладом є вчення Томи (Фоми) Аквінського (1225–1274). У трактатах «Сума теології», «Про правління володарів» державу розглядав як частину універсального порядку, творцем та духовним правителем, якого є Бог. Найкращою формою правління вважав монархію.

Проте в цілому середні віки – це період спаду в історії політичних, соціальних і правових вчень порівняно з античним світом, що було зумовлено догматичним тиском, насамперед з боку католицизму, схоластичністю, метафізичністю свідомості.

Епоха **Відродження** стала своєрідним синтезом культури, філософських, політичних знань, властивих античності й середньовіччю. У центрі світоглядних, естетичних конструкцій фігурує людина, а гуманізм витісняє догматизм церкви, схоластику. Повага до гідності людини, визнання пріоритету її прав, необхідності гармонійного їх розвитку і соціального буття були в цей час провідними. В основі соціальних конструкцій мислителів Відродження лежать гуманістичні принципи організації суспільства.

У цей період на історичній арені постають нові класи – буржуазія і пролетаріат, хоч політичне панування ще утримували у своїх руках феодали, підтримувані церквою, яка монополізувала духовне життя. З особливою гостротою поставала необхідність дослідження нових реалій і тенденцій соціально-політичного буття. Молода буржуазія виявляла власний і стимулювала інтерес вчених до проблем розвитку держави, права, політичного устрою, функціонування і розвитку механізмів влади.

Одним з перших спробував кристалізувати ідеї буржуазії італійський політичний діяч Н. Макіавеллі (1469–1527). Найвідомішим з його творів є «Державець». Заслугою Н. Макіавеллі є подолання теологічних ідей і дослідження держави як суспільного явища. Державу розглядав як політичну форму організації суспільства, а найкращою формою вважав змішану – тобто помірковану республіку (певний симбіоз монархії, аристократії та демократії). Н. Макіавеллі розмежовував поняття «суспільство» і «державу» і стверджував, що мораль і політика є несумісними.

У XVII ст. особливого значення набувають концепції природного права та суспільного договору. Одним з перших започатковує цю традицію нідерландський державний діяч, філософ Г. Гроцій (1583–1645). Його доктрина про соціальне політичне право і державу, природу людини та її природні права, соціальні якості викладена у трактаті «Про право війни і миру». Г. Гроцій висуває договірну теорію виникнення держави, мету держави вбачає в охороні приватної власності, ознакою її – церковну владу із законами і нормами людського життя. Держава, за Г. Гроцієм, – це «добровільний союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі».

Поглиблення ця теорія дістала у працях англійського державного діяча, філософа Т. Гоббса (1588–1679), його співвітчизника, філософа, психолога Дж. Локка (1632–1704), голландського філософа Б. Спінози (1632–1697) та ін.

У книзі «Про громадянина» Т. Гоббс вперше систематизовано трактує походження і сутність держави. «Стан війни всіх проти всіх» Т. Гоббс назвав природним станом людського роду, ефективною формою держави вважав абсолютну монархію. Договірна теорія виникнення і сутності держави виключала принцип народного суверенітету. Т. Гоббс твердо стояв на позиціях відмови підданих від своїх прав (крім права самозахисту) на користь носія верховної влади.

Одним з перших в європейській науці до ідеї розмежування держави і суспільства прийшов Дж. Локк. У своїх роздумах, викладених у праці «Два трактати про державне правління», він відштовхувався від принципово важливого положення про приватну власність як невід’ємну властивість індивіда. Мета держави – захист власності. Суспільство – це не боротьба всіх проти всіх, а спільна згода. Природна рівність людей забезпечується їх розумовою діяльністю. Влада відповідає перед законом, і лише народ

є сувереном; державна влада поділяється на вищу законодавчу, виконавчу і федеральну.

Під впливом ідейної боротьби у Франції у XVIII ст. як ідейний рух формується **Просвітництво**, представлене у творах видатних письменників, філософів, мислителів Ф. Вольтера (1694–1778), Ш. Монтеск'є (1689–1755), Д. Дідро (1713–1784), П. Гольбаха (1723–1789), К. Гельвеція (1715–1771). Ці вчені критикували деїзм (вчення, згідно з яким Бог є першопричиною світу, але не втручається у процеси і явища, що відбуваються в ньому) і пропонували управлінські інститути, що відображали б інтереси суспільства.

Ф. Вольтер викривав католицьку церкву, вважаючи її оплотом релігійного фанатизму і мракобісся. Вважав, що на зміну деспотичній монархії повинне прийти суспільство розуму і свободи, де кожна людина матиме природні права – на особисту недоторканість, приватну власність, свободу совісті, свободу преси тощо. Свобода, за Ф. Вольтером, полягає у залежності тільки від законів.

Ш. Монтеск'є вважається першим теоретиком концепції правової держави. У трактаті «Про дух законів» вів мову про дві гарантії захисту від диктатури і свавілля влади: громадянське суспільство і поділ влади; обґрунтовує принцип верховенства права.

Англійський філософ Б. Мандевіль (1670–1733) вважав, що в суспільне життя людина перейшла зі стадії дикості. Перспективи подальшого суспільного розвитку він убачав у буржуазному способі життя. Б. Мандевіль відстоював право на свободу совісті, принцип відокремлення церкви від держави. Дійшов до висновку, що природний стан людини не є антисуспільним, хоча спочатку людина народжується асоціальною.

У «Трактаті про людську природу» Д. Юм (1711–1776) стверджував, що перехід до політичної організації люд-

ського суспільства пройшов крізь посередництво інституту родини. Концепції Д. Юма щодо походження держави властиві розмежуванням сімейно-суспільного і суспільно-державного станів; влада з самого початку наділена монархічними рисами; влада зобов'язана гарантувати природні закони суспільства; громадяни звикають підкорятися досить довго існуючій владі як цілком законній і вважають себе зобов'язаними це робити.

Один з найвпливовіших діячів французького Просвітництва Ж. Руссо (1712–1778) визнавав, що соціальна нерівність зумовлена нерівномірним поділом майна і знарядь праці. У праці «Суспільний договір» Ж. Руссо доводив, що єдиним коригуванням існуючої соціальної нерівності повинна бути свобода і безумовна рівність юридичних прав усіх людей. Висловлювався за демократичні перетворення в суспільстві.

Д. Дідро розглядав поняття природи людини у дусі концепцій природного права. Державна влада є продуктом суспільного договору, який люди укладають між собою з метою забезпечити своє щастя і добробут. Виступає прихильником ідеї приватної власності у невеликому обсязі. Головну мету держави вбачав у забезпеченні свободи, щастя, природних прав громадян.

Засновник класичної німецької філософії І. Кант (1724–1804) створив окремий напрям теорії держави і права, поділяючи методи пізнання на емпіричний та апіорний. Природним правом людини І. Кант вважав свободу морального вибору, з якої випливають моральні якості людей: рівність, здатність ділитися своїми думками тощо. Державу І. Кант визначав як поєднання багатьох людей, підкорених правовим законам, а ознакою держави вважає верховенство закону. Ідеальна держава повинна будуватися на засадах суспільного договору і народного суверенітету, забезпечувати чисті принципи права і гарантувати стійкий правопорядок.

Г. Гегель (1770–1831) вважав громадянське суспільство сферою приватного життя громадян. Воно є складною системою інтересів приватних осіб, класів, різноманітних груп та інститутів, взаємодія яких регулюється правом. Громадянське суспільство, будучи етапом у розвитку держави, безпосередньо від неї не залежить. У «Філософії права» Г. Гегель зазначав, що правовими засадами громадянського суспільства є рівність людей як суб'єктів права, їх юридична свобода, індивідуальна приватна власність, непорушність договорів, охорона права від порушень і зловживань, упорядковане законодавство й авторитетний суд, у тому числі суд присяжних.

Г. Гегель розрізняв громадянське суспільство і державу. Громадянське суспільство, писав філософ, є розрізнення між родиною і державою. Розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, воно створене «лише в сучасному світі». «У громадянському суспільстві кожний для себе – ціль, все інше для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі: ці інші суть тому засоби для мети особливого».

Таким чином, громадянське суспільство гармонізує інтереси своїх членів, додає їм характеру загальності. Воно являє собою об'єднання індивідів «на основі їх потреб і через правовий устрій як засіб забезпечення безпеки осіб і власності».

По-сучасному звучить і сформульований Г. Гегелем принцип громадянського суспільства: воно «повинно захищати свого члена, відстоювати його права, а індивід у свою чергу зобов'язаний дотримуватись права громадянського суспільства». Він попереджає про небезпеку бідності і багатства, зниження «відомого рівня існування» членів суспільства. Це веде до втрати почуття права, виникає чернь,

а з нею – зло, обурення, спрямовані проти багатих, суспільства, уряду і т. д. Гарантувати громадянський правопорядок покликані закони й установи (суд, поліція, корпорації).

Загалом, концепції першої половини XIX ст. можна розділити на три напрями: *консерватизм*, який критикував зміни у суспільстві з позиції минулого; *лібералізм*, що відстоював принципи буржуазного активізму та раціоналізму, й *утопічний соціалізм*, заряджений на пошук нового справедливого суспільного ладу.

У XIX ст. активно розвивали соціологію три країни: Франція, Німеччина та Англія. Проте вже на початку XX ст. центр соціологічних досліджень змістився в США, де соціологія спочатку складалася як університетська наука.

Першими академічними центрами емпіричних досліджень стали Чиказький та Колумбійський університети США. Одночасно створюються численні приватні, чи незалежні, як вони себе називали, бюро, центри, інститути по проведенню конкретних досліджень у найрізноманітніших сферах суспільного життя. Поступово складається спеціалізація дослідників і центрів з тих чи інших проблем – соціології злочинності, соціології національних меншостей, соціології освіти, сім'ї та шлюбу тощо. Особлива увага надавалася вивченню методики і процедур досліджень.

У США в 1910 р. було проведено більше трьох тисяч емпіричних досліджень. Головним предметом цих досліджень було вивчення процесу соціалізації людей, більшість з яких були мігрантами з Європи, до нових соціальних умов.

Найбільш відомими дослідниками були: Ф. Тейлор (1856–1915), який створив першу в світі систему наукової організації праці, А. Смолл (1854–1926) та В. Г. Самнер (1840–1910) – затвердили лібералізм як основну доктрину соціологічної школи. Значну увагу А. Смолл і В. Самнер приділяли дослідженню традицій і звичаїв народів.

Головною темою дослідження Р. Парка (1864–1934) і Е. Берджесса (1866–1966) стали проблеми урбанізації, сім'ї, соціальної дезорганізації. Найбільш значний вплив на конкретні дослідження перших десятиріч XX ст. і насамперед в Америці здійснили психологічні теорії, зокрема французького соціолога Г. Тарда (1843–1904) й австрійського психіатра З. Фрейда (1856–1939).

Іншим предметом емпіричних соціологічних досліджень у США були проблеми праці та управління. Головним дослідником у цій області став Ф. Тейлор (1856–1915). Цей учений вперше провів комплексне дослідження на підприємствах і створив першу в світі систему наукової організації праці. На основі свого дослідження Ф. Тейлор зробив висновок про невідповідність різних виробничих і організаційних новацій самих по собі, так як вони впираються в так званий «людський фактор».

Відмінністю американської соціології від європейської є її зв'язок з соціальною психологією. Замість філософської субстанції американці робили акцент на поведінці і дії. Так з'явився біхевіоризм (від англ. «behavior» – поведінка), підпорядкував собі в першій половині всі соціальні науки (економіку, психологію, соціологію, політологію).

На межі соціології та соціальної психології була створена концепція потреб А. Маслоу (1908–1970). Вчений створив ієрархію потреб від нижчих фізіологічних до вищих духовних.

Перший формально зареєстрований курс соціології було прочитано в 1876 р. В. Самнером (1840–1910) – професором політичної і соціальної науки в Єльському університеті.

У 1894 р. соціологічні факультети були відкриті в Католицькому і Колумбійському університетах, де читав лекції перший «повний» курс професор соціології Ф. Гідденс (1855–1931) – автор підручників «Принципи соціології:

аналіз явищ суспільності й соціальної організації» (1896), «Теорія соціалізації» (1897) та ін.

У наш час в США соціологія офіційно визнана домінуючою дисципліною соціального мислення, наука, що представляє певні рамки інтерпретації світоглядного питання про співвідношення «Я» і Товариства, індивідуума і соціуму.

Прийнято вважати, що *українська соціологія* заявила про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі «Громада». На той час українська соціологія ще не була виокремленою наукою, тобто до соціологічних студій принагідне вдавалися професійні філософи, історики, географи, економісти, літератори. Найприкметнішим у тогочасній соціологічній думці є звернення до проблем соціально-культурного життя українського народу.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога *С. Подолинського* (1850–1891) поєднувалися марксистські, соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільняють свої сили для боротьби з навколишньою природою. Водночас і умови боротьби з природою стануть однаковими для різних груп людей. У свою чергу зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовираження талантів.

Український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, засновник українського соціалізму *М. Драгоманов* (1841–1895) значну увагу приділяв перспективності історичного поступу України і можливості її самостійного існування. Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль він відводив порівняльному методові досліджень, намагаючись піднести її до світових зразків.

Відомий російський соціолог, економіст, публіцист, походженням з Херсонської губернії *С. Южаков* (1849–1910) належав до суб'єктивної школи соціології. Вказував, що в соціальному процесі, поряд з біологічними факторами, діють і фактори етичні, які з розвитком цивілізації будуть мати переваги над першими і підпорядковують їх собі. Завдяки цьому новому фактору, боротьба за існування перестане бути визначальним фактором.

Один із найвідоміших вітчизняних соціологів *М. Ковалевський* (1851–1916) сповідував плюралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги не один якийсь момент, а всю сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці «Соціологія» (1910) писав, що соціологія, на відміну від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання – розкриття причин спокою чи руху людських суспільств, стабільності й розвитку порядку в різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також всіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

Український історик, археолог, етнограф, археограф *В. Антонович* (1834–1908) використовував свої історичні,

етнографічні, археологічні знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку. Він є одним із перших вітчизняних дослідників, які пов'язували назву «Русь» із слов'янським племенем полян, і всупереч польським націоналістичним історикам, а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії, вказує на її генетичний зв'язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін «Україна-Русь», який, на його думку, мав не лише утверджувати наступність історичного минулого і сьогодення, а й певною мірою самою згадкою про старі часи сприяти консолідації українського народу, територіально поділеного між Австро-Угорщиною та Росією.

Визначний український історик *М. Грушевський* (1866–1934) вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведене вивченню історії Київської Русі, України, історичного процесу взагалі, проблемам генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують соціологічні погляди М. Грушевського щодо питання виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

Під час вимушеної еміграції у 1919–1924 рр. М. Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, співробітники цього закладу проводили лекційну, пропагандистську і наукову діяльність. Були видані соціологічні праці М. Грушевського, а також монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського. Загалом, під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя

України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси з суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг).

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця XIX – початку XX ст. видатний український письменник, поет, публіцист *І. Франко* (1856–1916), який, аналізуючи «генезу творення людської спільності» і держави, немало роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу й автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Видатний учений-економіст *М. Туган-Барановський* (1865–1919) вважав соціологію однією із стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальної обстановки, яка задовольняла б людські потреби. Виробництво засобів до життя – це нижча сходинка діяльності людей. На вищих сходинках господарська робота стає менш значимою в діяльності. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль у їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбідніші борються за своє «чисте» існування. А більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки.

На думку історика, політолога, соціолога *В. Липинського* (1882–1931), політичний ідеал для України – правова «трудова» монархія у формі гетьманату. Українську націю можна сконсолідувати на базі «територіального патріотизму», тобто шляхом пробудження солідарності між усіма постійними мешканцями України незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження. А ідея української державності – той фактор, який повинен забезпечити національну єдність усіх верств українського суспільства на ґрунті компромісу між ними.

Історик, громадський, політичний діяч *Д. Дорошенко* (1882–1951) вважав, що українську державу спроможна збудувати провідна верства суспільства – аристократія. Розмірковуючи над процесом і наслідками демократичної революції в Україні, дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналогії якої існували в Європі.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але в їх працях досліджувалися лише окремі соціологічні аспекти. Відчутним був дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення комплексу соціологічних проблем. І все ж у цей період сформувалася українська соціологічна традиція.

Соціологію радянського періоду (1922–1991) можна вважати однією із найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР. У 1936 р., з посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан був понад 30 років, незважаючи на тимчасові «потепління» й спроби пожвавлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937–1946 рр.) не

видав практично жодної вагомої праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика із соціальних та національних питань була передана створеному у 1947 р. Інституту філософії АН УРСР.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. почалося часткове відродження соціології. Звільнившись від сталінського догматизму соціологія в СРСР відновила насамперед своє прикладне, а згодом і теоретичне значення. Розвиток НТП вимагав точних даних щодо стану економіки з метою побудови перспектив її розвитку. Важливим стало дослідження умов праці робітників, демографічних та екологічних проблем. З метою вирішення вказаних питань у 1958 р. в СРСР виникла Радянська соціологічна асоціація, а через десять років – відділ конкретних соціологічних досліджень на базі Інституту філософії АН СРСР. В Україні відповідна структура була створена наступного року на базі Інституту філософії АН УРСР. Поновлюється видавництво часопису «Філософська та соціологічна думка», який було засновано ще 1927 р. Коло соціальних проблем, що досліджувалося радянськими соціологами у той час, було достатньо різноманітним і стосувалось соціології праці, економічної соціології, соціології міста, соціології сім'ї та шлюбу. Результати соціологічних пошуків знайшли своє відображення у відповідних довідниках – двотомнику «Соціологія в СРСР» (1966) та «Соціологія на Україні» (1968).

У 70-х рр. XX ст. розпочався новий ідеологічний наступ на соціологію, працівники Інституту соціологічних досліджень були звинувачені у насаджуванні буржуазної ідеології. Таким чином, незважаючи на певні зрушення у сфері теоретичних та прикладних досліджень, повного відродження соціології у радянські часи фактично не сталося.

Лише наприкінці 80-х рр. у зв'язку з політичним та ідеологічним оновленням радянського суспільства, соціологія

зайняла належне їй місце у системі наукових знань. Склались передумови не тільки для наукових пошуків чи прикладних досліджень у сфері соціологічного знання, а й для інституціонального оформлення науки. Так, уперше в Україні у 1990 р. було створено самостійний Інститут соціології в системі Академії наук, ідею заснування якого виношував ще М. Грушевський. Головним предметом досліджень інституту, який очолив академік Ю. Пахомов, стали проблеми національного відродження України, побудови демократії, узагальнення наукового досвіду видатних соціологів-попередників як українських, так і західних. У цьому ж році створюється і Українська соціологічна асоціація, завданнями якої стало визначення пріоритетних напрямків розвитку вітчизняної соціологічної науки, а також налагодження контактів із зарубіжними ученими та організаціями.

Важливе значення мало прийняття у 1993 р. постанови Міністерства освіти України про надання соціології статусу базової навчальної дисципліни в державних вищих навчальних закладах. З цього часу соціологія є обов'язковим предметом, що вивчається у вузах України III–IV рівня акредитації. Вивчається дисципліна і у більшості вузів I–II рівня акредитації. За роки незалежності кілька сотень вузів України відкрили на своїх базах спеціальність «соціологія», де готуються бакалаври і магістри.

Нині вітчизняна соціологія, намагаючись систематизувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах перехідної економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів.

Значні результати сучасних українських соціологів напрацьовані у сферах вивчення соціальних проблем, соціальної структури та професійної орієнтації молоді (С. Макєєв, В. Чорноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молоді (Є. Головаха, В. Осовський), вивчення історії соціології (А. Ручка, В. Танчер), соціології освіти, проблем вищої школи (В. Бакіров, В. Волович, О. Якуба), етносоціології (Т. Рудницька, М. Шульга), соціології підприємництва (В. Ворона, В. Пилипенко, Є. Суїменко).

Висновки. *Соціологія, виникнувши в Європі у XIX ст., поступово поширюючись, перетнула океан і у XX ст. найактивніше розвивалася у США. Можна сказати, що у XX ст. центр соціологічної думки перемістився з Європи до США, де й перебуває до теперішнього часу.*

Вітчизняній соціології багато в чому треба наздоганяти західну науку з її плюралізмом думок і здоровою конкуренцією між ними. Тільки таким шляхом зможуть виділитися певні стратегічні наукові напрями, скластися окремі наукові школи і вирішуватися всі проблеми суспільного життя.

Контрольні питання

1. Як тлумачиться термін «протосоціологія»?
2. За якими історичними періодами варто вивчати протосоціологічні праці та ідеї?
3. На які групи (кластери) можна поділити форми і напрямки розвитку соціальної думки у протосоціологічний період?
4. У чому полягає амбівалентність поглядів Платона?
5. Які соціальні ідеї Арістотеля можна вважати доволі сучасними?
6. У чому полягає сутність утопічних ідей Т. Мора та Т. Кампанелли?

7. Який внесок у розвиток соціальної думки зробив французький філософ Ш. Монтеск'є?
8. У чому полягала концепція суспільства, яку розвинули англійські вчені Т. Гоббс і Дж. Локк?
9. Чому можна вважати М. Драгоманова першим українським «академічним» соціологом?
10. Що таке «генетична соціологія» за М. Грушевським?
11. На які історичні стадії М. Грушевський поділяє розвиток суспільства?
12. Чому В. Липинський може розглядатися як теоретик створення української політичної нації?
13. Охарактеризуйте становище української соціології в умовах СРСР.
14. Яким чином відбувалася «реабілітація» соціології у СРСР?
15. Охарактеризуйте становище української соціології у період сьогодення.

Рекомендована література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / пер. з франц. Г. Філіпчука. К.: Юніверс, 2004. 688 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.
3. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології: від античності до початку XX ст. К.: Либідь, 1993. 336 с.
4. Історія соціології (у 2-х кн.) [Електронний ресурс]: навчальний посібник / О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк. К. : КНЕУ, 2017. 279 с.
5. Історія соціології: навчальний посібник / за ред. І. П. Рущенка. Х.: ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.
6. Історія соціологічної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. В. М. Пічі

[Н. В. Коваліско, В. М. Онищук, Н. М. Цимбалюк та ін.]. – Львів: «Новий Світ 2000», 2020. 687 с.

7. Кузьменко Т. Соціологія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.

8. Култаєва М. Д., Навроцький О.І., Шеремет І.І. Європейська теоретична соціологія XX–XXI століття: навчальний посібник / М. Д. Култаєва, О. І. Навроцький, І. І. Шеремет. Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2013. 372 с.

9. Лапан Т. Д. Історія соціології: навчальний посібник. Л.: ВЦ ЛНУ, 2007. Ч. 1. 236 с.

10. Сокур'янська Л. Г. Вступ до соціології: навчальний посібник. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с.

11. Соціологія: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. В. І. Докаша. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.

12. Соціологія: підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.

13. Соціологія: підручник / ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.

14. Танчин І. З. Соціологія: навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.

15. Соціологія : навчальний посібник / О. О. Титаренко. Київ: ВД «Дакор», 2020. 210 с.

16. Яремчук С. С. Соціологія: навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

3. СУСПІЛЬСТВО З ПОГЛЯДУ СОЦІОЛОГІЇ: СУТНІСТЬ, ТИПИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Соціологічна думка від свого зародження постійно намагалася пізнати, осмислити сутність, основні засади функціонування, найхарактерніші особливості суспільства як соціального феномену. Так, античні філософи, зокрема Арістотель, Платон, ототожнювали суспільство з державою. У середньовіччі поширеною була думка про те, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом; у нові часи побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство, хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Якісно нове розуміння категорії «суспільство» запропонувала соціологія в середині XIX – на початку XX ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер вважали його динамічним утворенням, що, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання. Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Для М. Вебера суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Г. Тард розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людьми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо.

За К. Марксом, суспільство – це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від

економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності. Суспільство є високоабстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило різні його тлумачення.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать: спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою; цілісність і сталість (єдине ціле); здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей; автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Е. Шіلز суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям: існування його як елемента більшої системи; ідентифікація з певною територією; наявність власної назви та історії; укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства); поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства; існування його у тривалішому часі, ніж середня «тривалість життя окремого індивіда»; єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил).

На думку американського соціолога А. Тоффлера, структуру суспільства визначають такі компоненти:

- 1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);
- 2) соціосфера (різні соціальні інститути);
- 3) біосфера;
- 4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);
- 5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);
- 6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні.

Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на прості і складні.

1. Просте суспільство. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. Складне суспільство. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проєктів (розвиток засобів комунікації тощо).

За *політичними режимами* суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за *панівною релігією* – на християнське і мусульманське. Марксизм за *способом виробництва, виробничих відносин і класової структури* виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Сучасна соціологія використовує всі типології, об'єднуючи їх в єдину синтетичну модель, автором якої вважають американського соціолога Д. Белла. Він поділив

всесвітню історію на три стадії: доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну. Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюється технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, спосіб життя, соціальна структура суспільства. У **доіндустріальному** суспільстві, яке ще називають *традиційним*, визначальним чинником розвитку було сільське господарство, а головними інститутами – церква та армія. В **індустріальному** – промисловість з корпорацією і фірмою на чолі. В **постіндустріальному** – теоретичні знання на чолі з університетом як місцем виробництва і зосередження знань. Перехід до індустріального суспільства в постіндустріальну стадію супроводжується перетворенням товаровиробничої економіки в обслуговуючу, що означає перевагу сфери послуг над сферою виробництва (подібні процеси спостерігаються в США і Японії).

Розглядаючи процеси еволюції суспільства, різні стадії його розвитку, соціологи виявили ряд закономірностей. Одна з них отримала назву закону прискорення історії – на кожному наступному етапі у розвитку суспільства йде менше часу, ніж на попередньому. Друга закономірність свідчить, що народи і нації розвиваються з неоднаковою швидкістю.

У тих випадках, коли прискорення соціального розвитку призводить до позитивних зрушень у суспільстві, говорять про *прогрес*. Глобальний всесвітньо-історичний процес сходження людських суспільств від стану дикості до вершин цивілізації називається соціальним прогресом. Це поняття включає в якості складових частин економічний, технічний і культурний прогреси. Процес, протилежний прогресу, називається *регресом*. Він означає рух суспільства назад, повернення до попереднього рівня. Між прогресом і регресом різниця не тільки в векторі руху, але і в масштабах. Ніколи ще людство в цілому не регресувало, хоча на ок-

ремих етапах історії його рух вперед міг затримуватися, зупинятися.

Розрізняють поступовий і стрибкоподібний види соціального прогресу. Перший називається **реформістським**, другий – **революційним**. Серединний шлях розвитку, що поєднує особливості зазначених вище варіантів соціального прогресу, отримав назву **соціальної модернізації**. Під модернізацією розуміється революційний перехід до індустріального суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі.

Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення. У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Серед характеристик сучасного суспільства виділяють: рольовий характер взаємодії; поглиблений розподіл праці; формальну систему регулювання відносин; складну систему соціального управління; секуляризацію (набуття світських ознак) релігії; виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

Висновки. *Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.*

Контрольні питання

1. Що таке «суспільство»? Чому людина не може існувати поза суспільством?
2. Завдяки чому суспільство відрізняється від хаотичного скупчення людей та інших соціальних явищ?
3. Чи можна ототожнювати суспільство з державою? Поясніть.
4. За якими критеріями можна здійснювати типологізацію суспільств? Наведіть приклад.
5. Які існують канали взаємодії, проблеми взаємозалежності між елементами системи «людина-суспільство»?
6. Які Ви знаєте концепції походження суспільства?
7. В чому полягає різниця між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством?
8. З яких класів, верств, груп складається суспільство?
9. Які Ви знаєте характерні риси суспільства?
10. Чим різняться між собою еволюційні та революційні форми соціальних змін? Які їх причини та наслідки?
11. Які Ви знаєте приклади еволюційних та революційних змін у різні періоди розвитку українського суспільства? Які їх наслідки?
12. Що слід розуміти під терміном «модернізація суспільства»?
13. У чому суть органічної та неорганічної модернізації?
14. Які характерні риси постіндустріального суспільства Ви знаєте?
15. До якого типу суспільства Ви віднесли б сучасну Україну?

Рекомендована література

1. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» : випуск 39 // Збірник наукових праць, 2017. 356 с.

2. Дворецька Г. В. Соціологія: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.
3. Кузьменко Т. Соціологія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
4. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: підручник. К.: Каравела, 2004. 456 с.
5. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. К.: КНУБА, 2012. 140 с.
6. Романенко О. В. Соціально-технологічні типи суспільства (філософсько-методологічний аспект дослідження економічної сфери). К.: Купріянова, 2005. 320 с.
7. Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 480 с.
8. Соціальна філософія: навчальний посібник / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова. К.: Центр учбової літератури, 2009. 272 с.
9. Соціологія : навч. посібник для здобувач. вищ. юрид. освіти / Р.І. Амірова, Ю.В. Візниця, І.В. Грабовець та ін. Дніпро : ДДУВС, 2018. 176 с. С. 52–63.
10. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.
11. Соціологія : навчальний посібник / О. О. Титаренко. Київ: ВД «Дакор», 2020. 210 с. С. 35–58.
12. Яремчук С. С. Соціологія : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

Соціальна структура суспільства – ієрархічна, упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Згідно з системно-організаційним аспектом головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути (економіка, політика, наука, сім'я).

У широкому розумінні соціальна структура суспільства – це будова суспільства та система зв'язків між його основними компонентами.

У вузькому розумінні – це соціально-класові спільності, соціальні групи, що утворюють ті чи інші соціальні верстви, а також відносини між ними.

Соціальний склад – набір елементів, що становлять соціальну структуру, а соціальні зв'язки – набір зв'язків соціальних верств, станів, класів, тощо.

Елементи соціальної структури:

1. Соціальні інститути, безособова система ролей і статусів.

2. Система класів, верств, груп.

Соціальна група – відносно стійка історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально-значущих ознак:

1. Первинна (мала). Характерна постійна взаємодія та особистісні контакти.

2. Вторинна (велика). Обов'язкові контакти, які пов'язані з досягненням певної мети.

У залежності від ідентифікації людини з групою виділяють: ін-групи (людина визнає своїми, вважається часткою цієї групи); аут-групи (вважаються чужими, до них не належить); референтні (реальні, або умовні соціальні спільноти, які індивід сприймає, як взірець, і на норми та ідеали яких він орієнтується у своїй поведінці).

Соціально-психологічні ознаки великих соціальних груп:

1. Орієнтовані на чітко визначені раціональні дії.
2. Відсутні групові норми, неписані правила.
3. Соціальний контроль здійснюється згори до низу за формальними нормами.

Соціальні спільноти – об'єднання людей і форм, які виникають на основі культурно-історичної самотності, родинних зв'язків та схожості стадій життя. Показники соціальних спільнот: умови життєдіяльності; спільні інтереси індивідів; відношення до конкретних соціальних інститутів та цінностей; соціально-професійні характеристики індивідів; приналежність до територіальних утворень.

Історичними детермінантами формування соціальних спільнот були: умови соціальної реальності, які вимагали об'єднання людей; загальні інтереси значної частини індивідів; спільна територія, яка зумовлює міжособистісні контакти; розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей у вигляді різноманітних соціальних інститутів.

Різновиди соціальної структури:

1. Соціально-класова структура (сукупність класів, їх зв'язок та відносини);
2. Соціально-професійна (колективи, організації, об'єднання);

3. Соціально-територіальна (міське, сільське населення і т. д);

4. Соціально-демографічна (статеві, вікові спільноти);

5. Соціально-етнічна (нації, етнічні групи).

Соціальна стратифікація – ієрархічно організована структура соціальною нерівністю, яка існує в певному суспільстві в певний історичний період.

Особливостями стратифікації є рангове розшарування населення, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі, ніж нижчі, а також кількість вищих верств набагато менша за нижчих.

Критерії стратифікації: дохід і власність, освіта, влада, престиж.

Престиж – є суб'єктивним показником, що відтворює рівень поваги, якою користуються у суспільній думці.

Види стратифікації за П. Сорокіним:

1. Економічна (за рівнем доходу);

2. Політична (за обсягом влади);

3. Професійна (за ієрархічною будовою школи професій у залежності від важливості виконання ними функцій у житті суспільства).

Історичні форми стратифікації:

1. Рабство – насильницьке підпорядкування однієї людини іншою або однієї групи людей іншою групою людей. Приклади рабовласницьких систем різноманітні. Це античне рабство, холопство на Русі, плантаційне рабство на півдні Північноамериканських штатів до громадянської війни 1861–1865 рр., робота військовополонених і депортованих осіб у період Другої світової війни.

2. Касты (порт. «casta» «рід, походження», спочатку «чиста порода», що в свою чергу походить із лат. «castus» «чистий, цнотливий») – ендегамні спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями і займають

певне місце в соціальній ієрархії. В Індії найпоширенішими є наступні касты:

Брахмани (білі) – вуста божественного чоловіка Пуруши. Священнослужителі та вчені, головним завданням яких є вчитись та вчити інших.

Кшатрії (червоні) – руки богів, каста воїнів та правителів, головним обов'язком якої був захист свого народу, піклування про його добробут. В широкому розумінні до касты кшатріїв належать представники влади, військові, інші силовики.

Вайші (жовті) – це ремісники, торговці, в наш час це бізнесмени, різні підприємці, банкіри, представники малого, середнього і часом великого бізнесу. Головним обов'язком касты вайшів є ведення господарства.

Шудри – представники найнижчої касты індуїзму, робоча сила, або ж по сучасному пролетаріат. За індійськими віруваннями головним обов'язком касты шудр є служіння трьома вищим кастам.

3. Стани (нім. «sozialer Stand») – у соціології та історії – великі угруповання людей, які умовно об'єднані своїм правовим та економічним становищем у соціальній ієрархії, тобто соціальній структурі суспільства. Для станової системи, що включає кілька страт, характерна ієрархія, виражена в нерівності положення і привілеїв. Класичним зразком станової організації була Європа, де на межі XIV–XV ст. суспільство поділялося на вищі стани (дворянство й духовництво) і непривілейований третій стан (ремісники, купці, селяни).

4. Класи – великі групи людей, які виділяються спільними, особливо економічними прикметами, але часто також специфічним відчуттям колективної приналежності або класовою свідомістю.

Класи розуміють у двох значеннях – широкому й вузькому. У першому значенні під класом розуміють велику соціальну групу людей, що володіють або не володіють засобами виробництва, займають певне місце в системі суспільного поділу праці й характеризуються специфічним способом одержання доходу. Оскільки приватна власність виникає в період зародження держави, вважається, що вже на Давньому Сході й в античній Греції існували два протилежні класи – рабів і рабовласників. Феодалізм і капіталізм не є винятком – і тут існували антагоністичні класи: експлуататорів (феодала, капіталіста) і експлуатованих (залежні селяни, робітники). Така точка зору К. Маркса, якої дотримуються й сьогодні деякі соціологи. У вузькому значенні клас – будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, що відрізняється від інших доходом, рівнем освіти, владою й престижем. У сучасному суспільстві, опираючись на описані критерії, виділяють не дві протилежні, а декілька страт, що переходять одна в іншу і називаються класами.

В європейській науковій практиці та США класову структуру суспільства поділяють на три основні класи, які в свою чергу діляться ще на три: вищий (вищий – вищий, вищий-середній та вищий-нижчий), середній та нижчий клас.

До *вищого класу* входять ті, хто володіє або прямо контролює виробничі ресурси (великі промисловці, вищі управлінці, як наприклад: президенти компаній, директори і члени правління корпорацій тощо), політичні лідери, видатні вчені, діячі мистецтв та інші.

Сучасний *середній клас* має неоднорідну структуру. Так званий старий середній клас складається, в основному, із власників малого бізнесу, це власники магазинів, невеликих фірм тощо. Верхівку середнього класу складають в основному середні банкіри, підприємці, менеджери,

а також висококваліфіковані спеціалісти: програмісти, фінансисти, спеціалісти з реклами і тому подібні. Нижчий середній клас включає службовців установ, представників торгівлі, учителів, вихователів тощо. Головним джерелом існування цього класу є дохід, а не багатство, як у вищого класу. В порівнянні з останнім багатство середнього класу незначне.

До *нижчого класу* належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації, безпритульні, в'язні, люди без матеріальних статків тощо. Перші три форми характерні для закритого суспільства, де існує жорстко закріплена система стратифікації і перехід з однієї страти у другу майже неможливий. Остання форма характерна для відкритого суспільства, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви в іншу.

Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами відповідно до їх функціональних можливостей за їх максимальним внеском у досягненні суспільної мети, а також мотивації до виконання соціальних ролей, які цим статусам відповідають.

У Радянському Союзі існувала структура тоталітарного суспільства, яка не допускала інших форм власності, крім державної чи одержавленої, іншої ідеології, крім комуністичної. Усе це разом з іншими чинниками ешелонувало вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою передбачало право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі. У такому суспільстві відсутні класи через відсутність економічних основ їх існування.

Соціальна структура тоталітарного суспільства жорстко детермінована: жодні впливи не можуть зруйнувати головної соціальної межі – між правлячою елітою (вищих верств господарської, партійної, державної номенклатури) та рештою суспільства. З роками в радянському суспільстві

склався механізм самовідтворення еліти (номенклатури), сформувалися внутрішні горизонтальні та вертикальні зв'язки: неписані правила апаратної гри зумовлювали визначений тип поведінки; належність до владної еліти відкривала доступ до привілеїв. Кастовість і корпоративізм робили еліту замкненою стратою, ротація кадрів здійснювалася за суворо визначеними правилами, унеможливлюючи появу в її рядах «випадкових» осіб.

Решта суспільства, що не належала до еліти, була соціально слабодиференційованою. Через відчуження від власності та влади вона не могла ефективно впливати на суспільні процеси. Слабка вертикальна мобільність підживляла стимули до соціальної і трудової активності, консервувала низькі життєві стандарти переважної більшості суспільства.

Повне відчуження від власності нівелювало принципову різницю між двома декларованими класами – робітниками і колгоспниками та соціальною верствою – інтелігенцією. Попри деякі розбіжності в характері та змісті праці, освіті й психології, ці соціальні групи являли собою масу найманих працівників, слабо структуровану за доходами, доступом до прийняття рішень, ціннісно-ідеологічними настановами.

Поняття «соціальна мобільність» уперше ввів П. Сорокін у 1927 р.

Під *соціальною мобільністю* розуміють рух індивідів між різними соціальними позиціями, протягом якого вони здійснюють перехід від однієї групи до іншої.

П. Сорокін визначав два типи соціальної мобільності: горизонтальну і вертикальну. Обидва види соціальної мобільності переплітаються, взаємодіють.

Горизонтальна мобільність – перехід індивіда з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу.

Вертикальна мобільність – перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу. Може бути висхідна та низхідна.

Соціальна мобільність може бути *груповою й індивідуальною*. Групова мобільність можлива тоді, коли змінюється статус цілої групи. Це відбувається в результаті великих соціальних перетворень, структурних змін у процесі виробництва, науково-технічній і соціальній модернізації суспільства. Індивідуальна мобільність змінює соціальне становище конкретної людини.

Інтрогенераційна (внутрішньогенераційна) мобільність – це висхідна або низхідна мобільність окремої людини протягом її життя.

Інтергенераційна (міжгенераційна) мобільність – це рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями.

Додатковими показниками виміру соціальної мобільності є: швидкість мобільності, інтенсивність мобільності та сукупний індекс мобільності.

Швидкість мобільності – це рух індивіда по соціоекономічній шкалі за певний проміжок часу.

Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямі за певний час.

Сукупний індекс мобільності – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.

У процесі соціальної мобільності у індивіда часто виникають проблеми з входженням у нову соціальну групу, її субкультуру. Феномен перебування індивіда або соціальної групи на грані двох культур, які пов'язані з соціальними переміщеннями називаються маргіналізацією.

Маргіналізація – втрата індивідом належності до певної соціальної групи, норм, цінностей, орієнтації певної субкультури без входження до іншої.

Маргіналізація індивідів – це елемент соціальної мобільності протягом розвитку суспільства. Цей процес відбувається в період стабільного розвитку суспільства. Проте

в процесі якісних перетворень суспільства, в перехідні періоди, коли змінюються соціальні установки, зразки і норми поведінки, маргіналізація в суспільстві значно зростає. Цей період характеризується загальною маргіналізацією: окремих індивідів, соціальних груп, нових правлячих еліт, суспільства в цілому.

Маргіналізація – це процес, коли людина знаходиться на стику декількох соціальних груп і не відчуває свою приналежність до жодної з них. Це може статися в силу різних подій:

- війни або революції;
- через проблеми в суспільстві;
- з причини наявності психічних захворювань;
- внаслідок асоціальної або антисоціальної поведінки.

Висновки. *Узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є «соціальна стратифікація». Соціальні відмінності стають соціальною стратифікацією, коли групи людей вишукуються ієрархічно впродовж шкали нерівності, яка виражається в різниці доходів, освіти, влади, престижу, віку, етнічної приналежності або за допомогою якоїсь іншої ознаки. В сучасних високорозвинених суспільствах існує багато стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке суспільство.*

Соціальну структуру суспільства визначають як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп або спільнот, як систему ієрархічних соціальних спільностей і як систему зв'язків елементів суспільства або стійкий зв'язок елементів системи.

Поняття соціальної мобільності виявляється виключно важливою характеристикою суспільства. За його крите-

ріями можна порівнювати різні типи суспільства з точки зору динамічності чи консервативності його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму.

Контрольні питання

1. Що таке «соціальна стратифікація»?
2. Які Ви знаєте критерії соціальної стратифікації?
3. Що означає категорія «соціальна структура суспільства»?
4. Які Ви знаєте компоненти «соціальної структури суспільства»?
5. Якою є соціальна структура сучасного українського суспільства?
6. Що таке соціальні спільноти? Назвіть різновиди.
7. За якими параметрами соціологи виділяють соціальні спільноти?
8. Що впливає на трансформацію соціальної структури суспільства?
9. Які Ви знаєте соціальні групи? Назвіть та охарактеризуйте їх.
10. Чому узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння видів ресурсів вважаються «соціальна стратифікація»?
11. Які Ви знаєте історичні форми соціальної стратифікації?
12. Що таке соціальна мобільність?
13. Які Ви знаєте види соціальної мобільності?
14. Які причини соціальної нерівності? Чи може нерівність бути справедливою?
15. Кого можна віднести до маргінальних верств населення?

Рекомендована література

1. Гідденс Е. Стратифікація і класова структура // Соціологічне дослідження. 1992. № 7, 9, 11.
2. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.
3. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навчальний посібник. Львів: Магнолія, 2007. 328 с.
4. Кузьменко Т. Соціологія : навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
5. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія: загальний курс. К.: Каравела, 2006. 407 с.
6. Сірий Є. Соціологія : загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 480 с.
7. Соціологія : навчальний посібник / О. О. Титаренко. Київ: ВД «Дакор», 2020. 210 с.
8. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.
9. Соціологія : підручник / ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.
10. Танчин І. З. Соціологія : навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.
11. Яремчук С. С. Соціологія : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

5. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Соціологія особистості – це галузь соціології, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин, крізь призму суспільно історичного прогресу ціннісних суспільних систем, взаємозв'язків особи і соціальних спільностей. Об'єктом цієї галузі є соціальний суб'єкт, а предметом – соціальна сутність людини та закони встановлення і змін особистості у процесі життя.

Термін «людина» вживається як родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду. Термін «індивід» використовується в значенні конкретної людини. Індивідуальність означає те, що специфічно відрізняє одну людину серед інших, згідно з її природними і соціальними якостями.

Особистість – це цілісна сукупність соціальних властивостей людини, що формується протягом всього життя людини у результаті складної взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників її розвитку та активної взаємодії із соціальним середовищем.

Основні риси: певна міра незалежності від суспільства; наявність самосвідомості, самооцінки, самоконтролю; наявність внутрішньої, духовної структури.

Потреба – рушійне джерело активності людини, спрямоване на її задоволення. Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, соціального середовища.

Класифікація потреб за А. Маслоу:

Первинні потреби:

- фізіологічні, сексуальні потреби;
- екзистенціальні потреби;
- соціальні потреби.

Вторинні:

- престижні;
- духовні.

Фізіологічні й екзистенційні потреби А. Маслоу вважає первинними і вродженими (природними), інші – набутими (соціальними). Природні потреби характеризують людину як біологічну істоту, соціальні – як продукт суспільного життя.

Потреби кожного наступного, тобто вищого рівня, актуалізуються лише після задоволення потреб нижчого рівня. А. Маслоу виходить з того, що ця ієрархія потреб поширюється на всіх людей, і чим вище людина підіймається у цій ієрархії, тим більшу індивідуальність, людські якості та психічне здоров'я вона демонструє. Хоча вчений визнавав, що можуть бути виключення з цього ієрархічного розташування потреб, наприклад, коли творча людина розвиває та виражає свій талант, не дивлячись на труднощі та соціальні проблеми.

З потребами тісно пов'язаний інтерес – усвідомлення особистістю власних потреб. Потреби і інтереси є основою ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу, регуляторами її соціальної поведінки. Потреби, перетворені на інтерес, стають цінностями.

Цінності особистості – це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовності, матеріального світу, уявлення людини про найбільш важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення.

Ціннісні орієнтації – це особистісні орієнтації стосовно цінностей тих чи інших соціальних спільнот чи груп. Цін-

нісні орієнтації діють, як соціальні настанови, загальні орієнтації особистості, які відображають її можливості діяти відносно до об'єкта дії.

Настанова – це форма перетворення діяльності в реальність, конкретні дії по відношенню до соціальних значущих об'єктів.

Мотиви – це внутрішні сполуки до дії, що являють собою відображення у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів.

Мотивація – є процесом актуалізації, якого не-будь мотиву та його функціонування внутрішнього потягу до діяльності певної спрямованості.

Соціальний статус – це становище індивідів або групи в соціальному просторі стосовно інших індивідів і груп, яке визначається за соціальним значущим для даного суспільства критеріями.

Види: успадкований; набутий; змішаний; головний.

Соціальна роль – це очікувана поведінка, пов'язана з реалізацію певних прав та обов'язків.

Систематизація соціальних ролей за Т. Парсонсом:

– деякі ролі вимагають емоційної стриманості, в той час як інші відверте вираження почуттів;

– деякі ролі приписані;

– деякі ролі вимагають спілкування з людьми, за формальними правилами інші дозволяють неформальні особисті відносини;

– різні види ролей пов'язані з різною мотивацією.

Типи ролевих конфліктів: міжособистісний; внутрішньоособистісний.

Шляхи вирішення:

– Ізоляція – негативні емоції блокуються, зв'язок між джерелом конфлікту та викликаними ним емоціями не усвідомлюється.

– Раціоналізація – виконуюча роль, індивід переконує себе та інших, що виконує їх за власним бажанням;

– Проекція – приписує іншим учасникам ролевої взаємодії власних бажань;

– Ідентифікація – самоототоження індивіда з роллю виконання у нього викликає труднощі;

– «Реактивне утворення» – забезпечує зміну прагнення виконувати недоступну роль на доступну.

Соціальна поведінка – усвідомлені цілеспрямовані дії, засновані на інтересах, потребах інших людей, існуючих у соціальних нормах.

Соціалізація – процес, в якому відбувається засвоєння індивідом культурних норм та соціальних ролей. Термін «соціалізація» запровадив у XIX ст. французький соціолог Г. Тард.

Форми соціалізації: адаптація (коли індивід пасивно пристосовується до соціального середовища); інтеріоризація (коли людина робить свідомий вибір).

Агенти соціалізації – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей.

Інститути соціалізації – це організації, які впливають на процес соціалізації та його організацію.

Види соціалізації: первинна (соціалізація в сім'ї); вторинна.

Етапи соціалізації: соціалізація дитини; соціалізація підлітка; тривала цілісна соціалізація (від 17–18 до 23–25 років); соціологізація дорослих, яка містить у собі десоціалізацію та ресоціалізацію.

Фактори соціалізації: сукупність ролей та соціальних статусів, що пропонуються людині суспільством; соціалізація спільностей, у межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус; система соціальних цінностей і норм; соціальні інститути, які забезпе-

чують виробництво і відтворення культурних взірців, норм цінностей; загальна ситуація в країні.

Соціальна активність – це характеристика життя індивіда, що фіксує свідому спрямованість його діяльності і поведінку.

Соціальний тип особистості – певний тип соціальних властивостей людей, що виявляється у її свідомості та поведінці.

Критерії виділення соціальних типів особистості: місце особистості в системі суспільних зв'язків; реальні форми життєдіяльності особистості; спрямованість особистості.

Типи особистості за В. Ядовим:

– базисний тип (система соціальних якостей індивідів, яка найкраще відповідає об'єктивним умовам функціонування даного суспільства на відповідному етапі його розвитку);

– реальний або модальний (який переважає на відповідному етапі розвитку суспільства);

– ідеальний (сукупність рис, які сучасники хотіли бачити в людині).

Соціальний характер – ядро структури характеру, що є притаманним для більшості членів культури.

Типи характерів за Д. Рісманом:

– традиційно-орієнтований, консервативний;

– інтровертний (той, що керується внутрішніми мотивами);

– екстравертний (зовні орієнтована особистість);

– позитивний характер (автономна особистість, яка має раціональні цілі і є більш незалежною щодо впливу культурного середовища).

Систему особистості утворюють: положення (в суспільстві соціальних відносин); сукупність соціальних ролей або функцій; спрямованість особистості.

Висновки. Соціологія особистості досліджує особистість у системі соціальних зв'язків. Останні є сукупністю факторів, які зумовлюють спільну діяльність людей у конкретних умовах заради досягнення конкретних цілей.

Контрольні питання

1. У чому виявляються особливості соціологічного вивчення людини?
2. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу формування особистості?
3. Як співвідноситься індивідуальне і соціальне в людині?
4. Як відбувається соціалізація особистості?
5. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
6. Як взаємопов'язані соціальний статус і соціальні ролі особистості?
7. Як емпірично визначити соціальну позицію індивіда?
8. Якими є причини рольового конфлікту особистості?
9. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
10. Що є джерелом активності особистості?
11. Якою є роль ціннісних орієнтацій у діяльності особистості?
12. Що таке спрямованість особистості?
13. Як називається поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів?
14. У чому різниця між базисним та реальним типом особистості?

Рекомендована література

1. Вербець В. Соціологія: курс лекцій. К.: Кондор, 2009. 550 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.
3. Каралаш Н. Г. Соціологія особистості: навч. посібник [Електронний ресурс] / Н. Г. Каралаш. Чернівці: Рута, 2006. 76 с.
4. Кузьменко Т. Соціологія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
5. Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах. Вінниця: Вид-во «Нова книга», 2002. 512 с.
6. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро : монографія : в 2 т. / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. професора В. В. Кривошеїна. Д., 2018. 268 с.
7. Пилипенко В. Є., Вишняк О. І., Куценко О. Д. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник. К.: Каравела, 2003. 304 с.
8. Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник. К.: Каравела, 2004. 350 с.
9. Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 480 с.
10. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.
11. Соціологія : підручник / за ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.
12. Соціологія : навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають

«Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ: ДУТ, 2019. 235 с.

13. Танчин І. З. Соціологія : навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.

14. Яремчук С. С. Соціологія: навчальний посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

6. ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ: ХАРАКТЕРИСТИКА, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Соціальні інститути – це стійкий комплекс формальних і неформальних норм, правил, принципів, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності й організовують їх у систему соціальних статусів і ролей. Вперше поняття «соціальний інститут» розглянув з наукової точки зору Г. Спенсер у XIX ст.

Ознаки соціальних інститутів:

– соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

– соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання.

Соціальні інститути забезпечують відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Загальні ознаки соціальних інститутів: установки і зразки поведінки; символічні (культурні) ознаки; письмовий та усний кодекс поведінки; ідеологія (система поглядів та ідей, які визначають цілі та способи діяльності інституту).

Найпоширенішою є класифікація за цілями і сферою дії, на підставі чого виокремлюють: економічні соціальні інститути (забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг); політичні соціальні інститути (пов'язані зі встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереження і відтворення ідеологічних цінностей); соціальні інститути (організують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки); культурні та виховні соціальні інститути (сприяють засвоєнню і відтворенню соціальних цінностей індивіда).

За способом регулювання поведінки людей у межах певних інститутів розрізняють: формальні соціальні інститути (держава, армія, школа); неформальні соціальні інститути (соціальний контроль, встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях та звичаях).

Структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути у сучасному суспільстві: певна сфера діяльності і суспільних відносин; установи та організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції; норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту; система санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки; матеріальні засоби (обладнання, фінанси).

Функції соціальних інститутів:

- регулятивна (регулювання за допомогою норм, правил поведінки, санкцій, дій індивідів у межах соціальних відносин);

- відтворення безперервності суспільних відносин (завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління);

– інтегративна (полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що забезпечує соціальну стабільність суспільства загалом);

– комунікативна (спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації, їх спільної життєдіяльності).

Функції також можна поділити на такі групи: явні (формальні), зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству; латентні (приховані) – є офіційно не заявленими, але насправді здійснюються.

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють: наявність соціальних норм, принципів, які регулюють поведінку людей; інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства; можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки; наявність матеріальних засобів та умов для підтримання діяльності інституту.

Дисфункції (процес, коли інститут приносить шкоду) соціальних інститутів: невідповідність інституту конкретним потребам суспільства; невизначеність функцій соціальних інститутів; зниження авторитету соціального інституту суспільства; інститут перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей.

Під динамікою соціальних інститутів розуміють три взаємопов'язаних процеси: життєвий цикл інституту з моменту його появи і до зникнення; виконання соціальним інститутом своїх функцій; поява та переборення дисфункцій; еволюція інституту (виникнення нових і відмирання старих функцій).

Інституалізація – це процес виникнення і встановлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Умовою, необхідною для здійснення інституалізації, є об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна, її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії.

Ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституалізації за Г. Ленські: потреба у комунікації; потреба у виробництві продуктів і послуг; потреба у розподілі благ і привілеїв; потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя; потреба у підтримці системи нерівності; потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства; наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил. Інституалізація є прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятій поведінці; наявність необхідних ресурсів, які суспільство повинно стабільно поповнювати, шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Стадії життєвих циклів інституту:

1. Виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій регулювання спільних цілей.

2. Поява соціальних норм і правил в ході стійкої соціальної взаємодії, яка здійснюється методом спроб і помилок.

3. Поява процедур пов'язаних із нормами та правилами.

4. Інституалізація норм і правил, тобто їх прийняття, практичне застосування.

5. Встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках.

6. Створення системи статусів і ролей, які охоплюють усіх без винятку членів інституту.

7. Період формалізації соціального інституту. Правила перестають бути засобами, що регулюють діяльність,

і стають самоціллю, в інституті починається панування правил. Це виникає через надмірне прагнення до акуратності та компетентності.

8. Період дезорганізації – коли соціальний інститут втрачає попередню гнучкість та життєздатність, після цього інститут ліквідується та реорганізується в новий.

Соціальна організація – специфічна організована група, яка має повноваження для суспільства, для здійснення певної діяльності в рамках певного соціального інституту і здійснює систему конкретних функцій; це цільова, структурована, ієрархізована група, створена для досягнення певної мети за допомогою раціональних засобів.

Риси соціальних організацій: соціальна організація утворена для реалізації певних цілей, прагне якомога швидше та ефективніше їх досягти, тобто вона є певним засобом вирішення завдань; члени організації розподіляються по ієрархічній драбині відповідно до статусів і ролей; соціальна організація виникає на основі поділу праці її спеціалістів за функціональною ознакою; кожна соціальна організація має керуючий орган або систему управління. Управляючі підсистеми формують свої механізми і засоби регулювання та контролю за діяльністю різних елементів організації.

Соціальні організації бувають: формальні (в основі лежить розподіл праці, її спеціалізація; має спеціальний адміністративний апарат і певною мірою є бюрократичною); неформальні (створюються членами цієї ж організації задля задоволення власних інтересів, тут правила відсутні).

Типи соціальних організацій:

- органи законодавчої і виконавчої влади;
- організації виробництва товарів та послуг;
- організації у галузі освіти;
- організації у галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури та спорту.

Висновки. Соціальний інститут – це стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, що регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у соціальну систему. Типи інститутів у сучасній соціології визначаються за їх соціально-функціональною роллю: інститути, що регулюють репродуктивну поведінку, – сім'я і сімейно-родинні зв'язки; інститути, що визначають окремі види творчо-громадської діяльності – виховання, освіти, виробництва; інститути, що забезпечують збереження і стійкість суспільства, – влада, політика, армія; інститути, що регулюють діяльність у сфері культури, – засоби масової інформації, театр, кіно, музеї; інститут церкви і релігії.

Соціальна організація являє собою сукупність ієрархічно розташованих соціальних позицій (статусів), виконуваних функцій (ролей), форм діяльності, відносин та зв'язків працівників. У соціальній організації основною одиницею є соціальні ролі індивіда. Тому соціальну організацію можна тлумачити як сукупність ролей, що завдяки каналам комунікації утворюють систему. Крім цього, соціальна організація – це ще й цільова група, тобто об'єднання людей, що вирішують певну мету.

Сучасне суспільство не можна уявити без соціальних організацій банків, підприємств, установ, вузів, магазинів. Кожна соціальна організація має власну назву, кодекс, завдання, мету, порядок роботи, сферу діяльності, штат працівників, офіс.

Контрольні питання

1. Що таке соціальні інститути?
2. Хто і коли вперше ввів у науку поняття «соціальні інститути»?
3. Які Ви знаєте ознаки соціальних інститутів?

4. Що таке інституалізація?
5. Які елементи соціального інституту виділили Дж. Бернард і Л. Томпсон?
6. Які елементи соціальних інститутів виділив Я. Щепанський?
7. Які соціальні інститути виділяють за цілями та сферою дії?
8. Які розрізняють соціальні інститути за способом регулювання поведінки людей у межах певних інститутів?
9. Які є структурні ознаки соціальних інститутів?
10. Які є функції соціальних інститутів і в чому полягає їх задача?
11. Що сприяє функціональності соціального інституту?
12. Що розуміють під дисфункціями соціального інституту і які є ознаки дисфункції?
13. Які ключові соціальні потреби, котрі породжують процеси інституалізації, виділив Г. Ленські?
14. Які є стадії життєвих циклів інститутів?
15. Що таке соціальні організації і на які типи вони поділяються?

Рекомендована література

1. Borowski A. Confidence in social institutions in the post-communist counties / A. Borowski // SciPress Ltd. 2014. P. 7–17.
2. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.
3. Загальна соціологія : хрестоматія / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морщакова. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.
4. Кузьменко Т. Соціологія : навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
5. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2014. 320 с.

6. Примуш М. В. Загальна соціологія : навчальний посібник. К.: Професіонал, 2004. 590 с.
7. Сірій Є. Соціологія : загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 480 с.
8. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.
9. Соціологія : підручник / за ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.
10. Соціологія : терміни, поняття, персоналії: навчальний словник-довідник / за заг. ред. В. М. Пічі. К.: Каравела, 2002. 480 с.
11. Танчин І. З. Соціологія : навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.
12. Юрій М. Ф. Соціологія : підручник. К.: Дакор, 2013. 552 с.
13. Яремчук С. С. Соціологія : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

7. МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

- пізнавальна – відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;

- методологічна – забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;

- практична – полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

- інформаційна – сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів

суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

– управлінська – забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

1. Підготовчий. Полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.

2. Збір первинної соціологічної інформації. Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.

3. Упорядкування та обробка зібраної інформації.

4. Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють: фундаментальні дослідження – спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням

найскладніших проблем суспільства; прикладні дослідження – націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем.

За глибиною аналізу виділяють: пошукові дослідження – за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез; описові дослідження – покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками. *За структурою, набором процедур* є значно складнішими від пошукових досліджень; аналітичні дослідження полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Підготовка аналітичного соціологічного дослідження потребує значних зусиль, професійної майстерності дослідника – аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, робити виважені висновки.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють: опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють: довгострокові (терміни проведення – від 3 років і більше), середньострокові

(від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1–2 тижнів до 1–2 місяців).

Зважаючи на тип відносин між замовником і виконавцем, соціологічні дослідження бувають держбюджетними і госпрозрахунковими. Держбюджетні дослідження виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними; госпрозрахункові – на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичі чи динаміці) виділяють разове і повторне соціологічне дослідження. Разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою повторних досліджень, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. Монографічні дослідження спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті,

який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У суцільних дослідженнях обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують вибіркові дослідження. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета вибіркового дослідження – на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають пілотажні (пробні) соціологічні дослідження, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

Методи збору соціологічної інформації

1. Спостереження – фіксація реальних актів поведінки людини. Це досить поширений метод, але спостереження фіксує поверхневі факти досить вузького кола респондентів. Воно не може проникнути в глибину суб'єкта дії, визначити причину цієї дії. Крім того, недоліком спостереження є складність або, навіть, неможливість його повторення.

Відрізняють спостереження структуровані та неструктуровані. До структурованих відносять ті, в яких дослідник наперед знає, які саме елементи досліджуваного процесу треба спостерігати, а до неструктурованих – такі, коли дослідник наперед не знає, які саме елементи процесу він повинен спостерігати, тому спостерігає все підряд, що бачить,

щоб потім, аналізуючи дані, виявити найхарактерніші риси. Це щось подібне до слідкування за підозрюваною особою, коли треба виявити моменти її протиправних дій: невідомо, коли вона може це зробити і де.

Спостереження може бути за участю спостерігача і без нього, коли воно проводиться прихованою камерою; відкритим, коли всі бачать і знають про спостерігача, і закритим, коли спостерігач спостерігає таємно і ніхто про це не знає; польовим (якщо відбувається у реальних умовах) і лабораторним (якщо відбувається в штучно створених умовах). Останнє часто проводиться при експерименті. Відрізняють також включене спостереження, коли спостерігач є учасником подій і знаходиться серед групи людей, діяльність якої досліджує, причому люди у цій групі часто про це не знають. У цьому разі дослідник вивчає і спостерігає досліджувані процеси немовби з середини. Крім того, спостереження може бути систематичним, коли об'єкт спостерігається протягом тривалого часу, і випадковим, коли воно може бути одноразовим.

2. *Аналіз документів* – це також досить поширений метод збору інформації, що найбільш притаманний для теоретичних досліджень, коли синтезуються дані попередніх емпіричних досліджень.

Документом у соціології називають штучно створений людиною предмет, призначений для зберігання і передавання інформації. Виділяють такі види документів:

- текстові – будь-які документи установ, преса, довідники, журнали, особисті справи робітників, службовців, учнів, журнали відвідувань лекцій і успішності занять; залікові книжки тощо. Отже, це документи, в яких зміст викладено текстом;

- іконографічні – це документи, які зберігають інформацію у вигляді різноманітних зображень. Це можуть бути

малюнки, фотографії, кінострічки, відеозаписи тощо. Такі документи найважливіші при вивченні минулого;

- фонетичні – записи на магнітофонній стрічці розмов, доповідей, виступів, співів тощо;

- статистичні – дані певних досліджень, переведені у цифри, які можуть бути поданими у вигляді таблиць, графіків, діаграм у кількісних, відсоткових показниках тощо;

- офіційні – ті, що мають службовий характер, і неофіційні, які не мають офіційного підтвердження їх правильності; особистісні і безособистісні і т. п.

Ставитись до документів треба критично. Їх аналіз може бути традиційним (класичним), коли документ вивчається й інтерпретується умоглядно, і формалізованим (кількісним), коли змістовні одиниці переведено у кількісні. Ці аналізи, як правило, доповнюють один одного. Формалізований вважається точнішим, але, на жаль, не все піддається формалізації. Буває, що при формалізації втрачаються певні важливі риси досліджуваного об'єкта.

3. *Опитування* – це найпоширеніший метод одержання первинної інформації в соціології. Виділяють такі види опитувань:

- інтерв'ю – коли дослідник (інтерв'юер) задає питання досліджуваному (респонденту), а той відповідає. Інтерв'ю може бути безпосереднім (очним), коли бесіда ведеться вічна-віч; за допомогою телефону тощо, і заочним; стандартизованим (за наперед розробленим планом) і нестандартизованим (у формі вільної співбесіди); одноразовим і багаторазовим тощо;

- анкетне опитування – коли респондент письмово дає відповіді в наперед складеній дослідником анкеті, яку йому можуть вручити безпосередньо в руки і після заповнення можуть забрати цю анкету, надіслати поштою або опублікувати в газеті чи журналі;

– експертне опитування проводиться тоді, коли дослідник підбирає респондентів за наперед заданими характеристиками. Якщо йому треба знати оцінку того чи іншого прийнятого закону, то він опитує фахівців з тої чи іншої галузі знання: економістів, якщо цей закон стосується економіки, юристів, якщо він стосується правової сфери тощо.

Список питань анкети повинен відповідати поставленій меті дослідження і «влучати в одну точку». Неправильно складена анкета не дасть бажаних результатів і може виявитися пустою тратою часу. Часто анкету складають з поліфункціональною метою, тобто так, щоб отримати максимум інформації про досліджувану проблему, про інші, пов'язані з нею, а також про самого респондента, умови його життя, соціальний статус тощо. Причому довга анкета не завжди є кращою, іноді коротка дає оперативніші результати, хоча багато питань анкети, особливо, якщо вони добре продумані, дають більш вичерпну інформацію про досліджувану проблему.

4. Вибірковий метод – коли після аналізу частини (вибірки) робиться висновок про ціле (генеральну сукупність). Цей метод запозичений зі статистики і використовується в соціології дуже широко. Він є узагальнюючим методом. Достатньо лише сказати, що вибірковими можуть бути і спостереження, і документи, що аналізуються, і опитування. Більше того, соціологи, як правило, працюють саме з вибіркою, а не з генеральною сукупністю. Робота з вибіркою, перш за все, економить час на дослідження, дає змогу швидко і оперативно досягти бажаного результату. Крім того, робота з вибіркою значно зменшує витрачання коштів на дослідження. Соціологи працюють з вибіркою ще й тому, що їм потрібна інформація з власних рук, яка зібрана «по-живому»: одразу після певної події чи навіть під час

самої події. Користування офіційною статистикою містить у собі вади: реальні дані можуть бути з політичних мотивів дещо змінені представниками влади, вони можуть бути і дещо застарілими, і тому не такими оперативними.

**Аналіз документів: поняття, види,
особливості застосування**

Аналіз документів є досить поширеним у практиці проведення соціологічних досліджень, оскільки у документах міститься значна кількість інформації щодо матеріального і духовного життя суспільства. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються як у суспільстві загалом, так і в окремих прошарках, характеризують діяльність окремих індивідів і великих спільнот. Соціологи у своїх дослідженнях використовують різноманітні документи – державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчу документацію, художні твори і наукові публікації, пресу, листи населення тощо. Їх аналіз допомагає дослідникові:

- сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження;
- порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень;
- отримати інформацію для вирішення досліджуваної проблеми або поглибити її аналіз;
- скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соцієтальному, груповому, індивідуальному рівнях, виявити тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку;
- здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо;
- вивчити громадську думку і соціальне самопочуття населення загалом та окремих його прошарків.

Документ – засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

Ця інформація може фіксуватися за допомогою букв, цифр, стенографічних або інших знаків і символів, малюнків, фотографій, звукозаписів тощо. Існує кілька підстав для класифікації документів: засіб фіксації, авторство, ступінь персоніфікації, виконання певної функції, зміст, ступінь наближення до інформації тощо.

Важливе значення для соціологічного аналізу мають офіційні документи, які віддзеркалюють реальні суспільні зв'язки і висвітлюють колективні думки щодо певних політичних, соціально-економічних явищ, подій, процесів. Головне їх призначення – інформувати про стан справ в основних сферах життєдіяльності суспільства та регулювати відносини між окремими індивідами, групами, спільнотами, соціальними інститутами тощо. Аналіз офіційних документів широко використовують у соціології політики, громадської думки, права, праці, медицини, молоді тощо.

Статистичні документи здебільшого містять певні узагальнення щодо найважливіших показників функціонування соціуму, окремих його частин. Вони можуть бути предметом самостійного аналізу, оскільки дають змогу дослідити певний процес або явище в динаміці, з'ясувати їх тенденції, доповнити характеристику досліджуваного явища, збагатити її історичним контекстом. Статистичні дані сприяють окресленню концептуальних рамок, реалізації конкретного дослідницького проєкту. А щодо обліку населення, характеристик його життєдіяльності (реєстрація шлюбів, розлучень, народжуваності, смертності, міграції, умови і рівень життя), вони складають основу для оптимальної вибірки у соціологічному дослідженні.

Документальні джерела містять унікальну і різноманітну інформацію про соціальні явища та процеси. Тому дуже важливо знайти адекватні методи, які б дали змогу отримати цю інформацію з достатньою надійністю, якісно інтерпретувати зміст документів відповідно до мети і завдань дослідження.

Оптимальний вибір методу аналізу документів передбачає дотримання таких вимог:

- визначення виду, форми документа, який підлягає аналізу під час дослідження;
- з'ясування загальної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту;
- відмежування описів, певних подій від їх оцінок;
- встановлення надійності документа, його зв'язку з предметом дослідження;
- добір найбільш адекватного методу отримання первинних даних та їх аналізу;
- визнання того, що офіційні документи надійніші за неофіційні, особисті – за безособові, первинні – за вторинні.

Методи аналізу документальних джерел поділяють на неформалізовані (традиційні), які належать до якісних методів, та формалізовані, які належать до якісно-кількісних методів.

Неформалізований (традиційний) метод аналізу документів. Передбачає тлумачення документів (найчастіше унікальних, кількість яких незначна), з'ясування основних думок та ідеї конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків. Типовим прикладом неформалізованого (традиційного) аналізу документів є вивчення наукових публікацій та звітів щодо певної проблеми.

Застосування неформалізованого (традиційного) методу аналізу документів передбачає висування певних гіпотез, вивчення сутності досліджуваного матеріалу. Велике значення при цьому відіграють як об'єктивні чинники (володіння навичками архіво- і джерелознавства, ознайомлення з досвідом і традиціями застосування цього методу в історичній, психологічній, юридичній науках, обізнаність щодо системи зберігання документів, правил користування архівними фондами тощо), так і суб'єктивні (інтуїція дослідника, критичне ставлення до документа, вміння логічно аналізувати текст і умови його появи, узагальнювати і складати висновки).

Цей метод аналізу документів має й певні недоліки, які передусім пов'язані з потенційною можливістю появи суб'єктивних зміщень у сприйнятті та інтерпретації тексту, що виникають через різноманітні причини – психологічні особливості дослідника, його вікові, статеві та національні ознаки, стан його фізичного та психічного здоров'я тощо. Суттєвими є і кількісні обмеження цього методу, оскільки його застосування можливе лише за аналізу незначного числа документів. Тому в соціології поряд з неформалізованим (традиційним) методом аналізу документів широко використовують формалізований метод аналізу документів.

Формалізований метод аналізу документів, або контент-аналіз. Це метод якісно-кількісного аналізу документів. Сутність його полягає в алгоритмізованому виокремленні в тексті певних елементів змісту згідно з метою та завданнями дослідження, класифікації виокремлених елементів відповідно до концептуальної схеми, їх підрахунку і кількісного представлення результатів. Завдяки цьому, по-перше, вдається уникнути суб'єктивізму у вивченні соціальної реальності, а по-друге, аналізувати, систематизувати і узагальнювати значні масиви документів.

Контент-аналіз ґрунтується на одноманітних стандартизованих правилах пошуку, обліку, обробки та обчислення кількісних показників, характерних для досліджуваного тексту. Його використання передбачає розгляд змісту тексту як сукупності повідомлень, подій, оцінок, міжособистісних стосунків, соціальних проблем, об'єднаних за допомогою єдиної концепції у певну цілісність. Хоча формально контент-аналіз і спрямований на вивчення тексту, головною його метою є дослідження віддзеркаленої в ньому соціальної реальності.

Потенційними об'єктами контент-аналізу можуть бути різноманітні документальні джерела, які містять текст: книги, періодичні видання, промови, урядові постанови, матеріали нарад, програми, листи тощо. Його використання є доцільним, якщо потрібен високий ступінь точності, об'єктивності аналізу матеріалу або якщо цей матеріал значний за обсягом і не систематизований. Ефективний він і в тих випадках, коли якісні характеристики, що їх вивчає дослідник, фігурують у досліджуваних документах з певною частотою. Без нього не обходяться під час дослідження мовних особливостей джерел інформації.

Після визначення категорії аналізу, їх інтерпретації, побудови теоретичної схеми дослідження настає процедура «накладання» згаданої схеми на конкретний текст. Тобто відбувається пошук для всіх категорій аналізу адекватних висловів у мові досліджуваних документів. Такі вислови є одиницями аналізу (смысловими одиницями).

Проведення контент-аналізу потребує попередньої підготовки дослідницьких документів. Обов'язковими серед них є: класифікатор контент-аналізу, кодувальна картка, бланк контент-аналізу та інструкція кодувальнику, каталог (список) проаналізованих документів.

Класифікатор контент-аналізу – загальна таблиця, яка містить список категорій і підкатегорій, присвоєні їм коди та одиниці аналізу.

Можна провести аналогію між класифікатором та анкетною, де категорії аналізу виступають у ролі запитань, а одиниці аналізу – в ролі відповідей на них.

Кодувальна картка – документ, який містить спеціальні таблиці для реєстрації одиниць аналізу.

Бланк контент-аналізу – методичний документ, в якому зафіксовані результати збору документальної інформації у змістовій або закодованій формі.

Інструкція кодувальнику – документ, який містить загальну характеристику документів, використаних як джерело інформації, принципи їх відбору для аналізу, опис одиниць аналізу і підрахунку.

Висновки. *Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.*

Завдання соціологічного дослідження – логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Методи збору соціологічної інформації: опитування, види опитувань; метод інтерв'ю; спостереження; соціологічний експеримент; тестування; метод фокус-груп; метод експертних оцінок; анкетування.

Контрольні питання

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного суспільства?
3. Яке місце посідає програма і робочий план соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?

4. У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?
5. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
6. Поясніть, що таке соціометричне опитування?
7. Які, на Вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?
8. У яких випадках доцільно застосовувати контент-аналіз?
9. Для чого і як здійснюється опис інформації, обчислення та оформлення узагальнюючої інформації?
10. Які критерії визначають специфіку кожного виду соціологічного дослідження?
11. Що є документом у соціології?
12. Які види соціологічних досліджень використовуються для вивчення маловивчених або взагалі не вивчених проблем?
13. Які Ви знаєте особливості проведення описових досліджень?
14. Який метод збору інформації найбільш притаманний для теоретичних досліджень?
15. Що є документом у соціології? Назвіть різновиди документів.

Рекомендована література

1. Вербець В. В. Методологія та методика соціологічних досліджень : навчально-методичний посібник. Рівне: РДГУ, Інститут соціальних досліджень, 2006. 167 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.
3. Загальна соціологія : хрестоматія / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морщакова. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.

4. Кузьменко Т. Соціологія : навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
5. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій. К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. 320 с.
6. Паніотто В. І., Максименко В. С., Харченко Н. М. Статистичний аналіз соціологічних даних. К.: Видавничий дім «КМА», 2004. 269 с.
7. Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 480 с.
8. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.
9. Соціологія : підручник / ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.
10. Танчин І. З. Соціологія : навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.
11. Яремчук С.С. Соціологія масової комунікації : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 248 с.
12. Яремчук С. С. Соціологія : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

8. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Соціологія молоді як одна із галузей соціологічного знання набула актуальності в середині 60-х рр. XX ст. З цього часу починається вивчення молоді як особливої соціально-демографічної групи з точки зору її життєвих планів, мотивації до діяльності, ціннісних орієнтацій. Ґрунтовний внесок у дослідження проблем молоді зробили західні вчені – *А. Розенмайєр, Е. Гідденс, Н. Селзер*, а також українські вчені – *О. Яременко, М. Головатий, О. Балакірева, Н. Черниш*.

Соціологія молоді – це галузь соціологічної науки, яка вивчає молодь як специфічну соціально-демографічну спільність, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослості, адаптації і соціалізації, засвоєння норм і цінностей, пануючих у суспільстві.

У соціології молоді як науці можна виділити такі взаємопов'язані рівні:

– *загальнометодологічний*, у межах якого молодь вивчається як суспільне явище;

– *спеціально-теоретичний*, у межах якого молодь розглядається як специфічна соціально-демографічна група, що має свою структуру, особливості психічної діяльності, свідомості та поведінки;

– *емпіричний*, який дає фактологічний матеріал для аналізу молоді та її проблем.

Соціологія молоді досліджує такі проблеми:

– загальні характеристики молоді як соціально-демографічної групи;

- особливості різних вікових груп молоді;
- соціальна специфіка молоді;
- особливості різних етапів соціалізації та виховання;
- специфіка первинних та вторинних агентів соціалізації на різних вікових етапах;
- формування та динаміка ціннісних орієнтацій;
- особливості адаптації молоді в різних сферах життєдіяльності;
- проблеми взаємодії різних поколінь;
- соціальна мобільність молодіжної когорти;
- девіантна поведінка молоді та її різновиди;
- молодіжний екстремізм;
- молодіжна субкультура.

Суттєвою рисою молоді є те, що значна її частина не має власного соціального статусу, знаходиться на стадії «статусного мораторію», характеризується або попереднім соціальним статусом, тобто соціальним положенням батьків, або своїм майбутнім статусом, пов'язаним з професійною підготовкою.

Специфічними функціями молоді в суспільстві є:

- *функція відтворення*, яка полягає у збереженні та відтворенні на більш високому рівні всієї системи суспільних відносин;
- *функція трансляційна*, яка полягає у передачі наступним поколінням знань, досвіду, традицій та цінностей;
- *функція інноваційна*, яка полягає у тому, щоб творчо розвинути, удосконалити все, що створено попередніми поколіннями.

Поняття «молодь» можна також охарактеризувати, беручи до уваги кілька взаємопов'язаних характеристик – соціальну, юридичну, економічну, демографічну, психологічну, фізіологічну. Так, науковці визначають три основні моло-

діжні підгрупи, що мають конкретні прагнення, ідеали, життєві пріоритети і позиції:

- перша (молодіжна) – 14–18 років;
- друга (середня) – 19–23 роки;
- третя (старша) – 24–28 (до 30) років.

Молодь як соціально-демографічна група (вік 14–34 роки) складає чверть (27 %) від загальної чисельності усього населення України. За офіційними даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2018 р. абсолютна чисельність молоді становила 11 млн 227,951 тис. Порівняно з 2017 р. кількість молоді зменшилась на 302273 осіб. Варто зазначити, що частка молоді в загальній чисельності населення нашої країни за останні п'ять років щодалі знижується. Така демографічна динаміка негативним чином впливає на відтворення населення в цілому та обмежує позитивні зміни в майбутньому.

Серед областей України найбільший внесок у загальну чисельність молоді вносять густонаселені промислові регіони держави. Що ж до внеску молодіжного контингенту в загальну чисельність населення окремих областей, то вищою часткою молоді вирізняються західні області України з відносно молодим населенням (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області), що традиційно зумовлено вищою дітородною активністю населення у даному регіоні, та місто Київ, у якому проживає значна кількість молоді.

Переважна більшість молоді (68,6 % від загальної кількості молоді) зосереджена в містах. Це пов'язано з процесом урбанізації, який торкнувся усіх груп населення, а найбільше молоді. Процес урбанізації насамперед залежить від розвитку соціальної інфраструктури, яка створює умови і є рушійним фактором для покращення життя, підвищення рівня освіти, кваліфікації, культури, покращення умов

праці та побуту, організації відпочинку. Саме тому найбільша чисельність молодіжного контингенту проживає у містах густонаселених промислових регіонів Донецької (1021592 осіб), Дніпропетровської, Харківської областей та м. Києві. Унаслідок цього процесу, який є потужним та динамічним, відбувається відповідна диспропорція на регіональному рівні – міграція молоді із сільської місцевості до великих міст.

Загальний аналіз демографічної ситуації свідчить про наявність в Україні проблеми, яка набуває загрозливих масштабів – демографічна чисельність населення зазнає неспинного скорочення, зменшується і частка молоді в загальній чисельності населення, що уже негативно впливає на його відтворення. Розподіл молодіжного контингенту за віковими групами демонструє чисельну перевагу молоді віком 30–34 років. Чисельність міської молоді переважає чисельність сільської більш ніж удвічі, що є свідченням процесу активної урбанізації прагнення молоді виїхати до міст із розвинутою соціальною інфраструктурою. Відображенням демографічного розвитку нашої країни є економічні проблеми, суспільні катаклізми та тимчасова окупація території АР Крим, м. Севастополя та частини територій у Донецькій та Луганській областях. Ці процеси призводять до різкого зниження народжуваності. Рівень смертності в Україні є дуже високим. Особливо високий рівень чоловічої смертності у молодому віці (30–34 роки) унаслідок зовнішніх причин. Здоров'я української молоді погіршується з року в рік. Збільшується кількість смертей, пов'язаних із хворобами кровообігу, новоутворень, хвороб органів дихання та травлення, інфекційних хвороб. Посилюються зовнішні міграційні процеси. Значна частка української молоді прагне покращити рівень свого життя за межами України, про

що свідчать показники трудової та освітньої міграції молоді, водночас за результатами соціологічного дослідження «Молодь України–2018», 56,5 % молоді хоче жити в Україні і мають бажання лише навчатися чи попрацювати якийсь час за кордоном, але повернутися в Україну.

Висновки. Молодь є основним носієм інтелектуального, творчого потенціалу суспільства, вона здатна швидко та ґрунтовно оволодівати новими знаннями, професіями, спеціальностями.

Завданням соціології молоді є не лише визначення її першочергових проблем, а й розробка конкретних рекомендацій стосовно їх вирішення, надання пропозицій для визначення основних напрямків державної молодіжної політики. Від того, яким чином будуть вирішуватися проблеми і реалізовуватися потенційні можливості молоді, залежить добробут та прогрес майбутнього суспільства.

Від якісних характеристик молоді залежить доля суспільства. Молодь – це вікова група, яка з часом посяде керівні позиції в економіці, політиці та культурі.

Контрольні питання

1. Що включає в себе галузь соціології молоді?
2. Які аспекти соціології молоді вивчаються в рамках соціологічного дослідження?
3. Яка роль соціології молоді в сучасному суспільстві?
4. Які методи дослідження використовуються в соціології молоді?
5. Що таке «молодість» з точки зору соціології?
6. Як соціологія молоді пов'язана з іншими соціологічними дисциплінами?
7. Які проблеми соціології молоді виникають під час дослідження цієї галузі знання?
8. Як впливає суспільна політика на соціологію молоді?

9. Як змінюється ставлення до молоді в сучасному суспільстві?

10. Які головні фактори впливають на соціологію молоді в різних країнах світу?

11. Які соціальні проблеми виникають у молоді?

12. Як впливає масова культура на молодь і як це відображається на соціології молоді?

13. Які наслідки для суспільства можуть мати дослідження соціології молоді?

14. Якими є можливості використання соціології молоді для розвитку соціальних програм?

15. Які нові тенденції в соціології молоді з'явилися за останні роки?

Рекомендована література

1. Бабінцев П. О., Бояринова І. В., Реутов Є. В. Лідерство і аутсайдерство у молодіжному середовищі регіону // Соціологічні дослідження. 2008. № 2. С. 76–83.

2. Вербець В. Соціологія: курс лекцій. К.: Кондор, 2009. 550 с.

3. Головатий М. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій. К.: МАУП, 2006. 304 с.

4. Головенько В. А. Молоде покоління України в алгоритмі суспільних процесів // Український соціум. 2006. № 2. С. 20–34.

5. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2013. 428 с.

6. Дейнеко, О. О. Студентська молодь як суб'єкт суспільства ризику: молодь як ризик та молодіжні ризики [Електронний ресурс] / О. О. Дейнеко // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.

2014. № 1101, вип. 32. С. 217–223.–Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhlSD_2014_1101_32_38

7. Кузьменко Т. Соціологія : навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.

8. Матюхін Д. А. Ціннісний вимір стилю життя сучасної молоді в контексті релігійної приналежності : соціологічний аналіз / Д. А. Матюхін // Грі. 2018. Т. 21, № 2. С. 44–51.

9. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 1. С. 3–26.

10. Сасіна Л. Соціологія : навчальний посібник. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2005. 206 с.

11. Семашко О. М., Піча В. М., Погорілий О. І. Соціологія молоді. К.: «Каравела», Львів: «Новий світ–2000», 2002. 334 с.

12. Сірий Є. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 480 с.

13. Сокурянська Л. Підлітки у пограничному просторі: ціннісні орієнтації та життєві плани / Л. Сокурянська, С. Щудло // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2017. № 4. С. 53–67.

14. Сокурянська Л. Г. Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій [Електронний ресурс] / Л. Г. Сокурянська, С. А. Щудло // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи. 2017. Вип. 38. С. 35–40.

15. Сокурянська Л. Г. Молодь у суспільстві нерівних: можливості та ризики самореалізації [Електронний ресурс] / Л. Г. Сокурянська // Вісник Харківського нац. ун-ту ім.

В. Н. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи. 2017. Вип. 39. С. 327–331. Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/download/10277/9795/>

16. Соціологія : навчальний посібник / О. О. Титаренко. Київ: ВД «Дакор», 2020. 210 с.

17. Соціологія : підручник / за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2010. 224 с.

18. Соціологія : підручник / ред. В. Г. Городяненко. К.: Академія, 2008. 542 с.

19. Танчин І. З. Соціологія : навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 351 с.

20. Участь молоді в процесах реформування держави. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2017 року). К.: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 100 с.

21. Яремчук С. С. Соціологія : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 240 с.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. Коли відбулося становлення соціології як самостійної науки:

- 1) у добу античності;
- 2) у XVIII ст.;
- 3) у 30–40-х рр. XIX ст.

2. Слово «соціологія» означає:

- 1) наука про суспільний розвиток;
- 2) вчення про структуру суспільства;
- 3) вчення про суспільство.

3. Засновником соціології як самостійної науки вважається:

- 1) О. Конт;
- 2) Г. Спенсер;
- 3) Е. Дюркгейм.

4. Англійський соціолог XIX ст. Г. Спенсер порівнював суспільство із:

- 1) машинним механізмом;
- 2) хімічним процесом;
- 3) живим організмом.

5. Хто із класиків соціології визначав її як науку про соціальні факти?

- 1) Е. Дюркгейм;
- 2) М. Вебер;
- 3) О. Конт.

6. Який підхід до розуміння соціології є найважливішим у період сьогодення?

1) соціологія – це наука про суспільство, яке є прямим продовженням і вищим продуктом природи;

2) соціологія – це наука про соціальні спільноти та соціальну людину – творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку;

3) соціологія – це наука про людину і суспільство, яке вона творить.

7. Об'єктом соціологічного пізнання є:

1) виробнича діяльність людей;

2) суспільство як цілісна соціальна реальність;

3) взаємозв'язок природи і суспільства.

8. Протосоціологія – це:

1) один із рівнів соціологічного знання;

2) наука соціологічної течії;

3) період розвитку соціологічних знань, що передував виникненню соціології як окремої науки.

9. Основоположник соціології базовим методологічним напрямком вважав:

1) функціоналізм;

2) етнометодологія;

3) позитивізм.

10. Об'єктом вивчення соціології як науки виступає:

1) політична система суспільства;

2) шлюб та сім'я;

3) суспільство як соціальна система, соціальна реальність.

11. Яка функція соціології націлена на вироблення науково обґрунтованих прогнозів щодо тенденцій розвитку соціальних процесів у майбутньому?

1) гносеологічна (пізнавальна);

2) прикладна;

3) прогностична.

12. Яка функція соціології повинна слугувати для покращення взаєморозуміння між індивідами, для формування у них відчуття зближення один з одним, що сприяє, в свою чергу, вдосконаленню суспільних відносин?

- 1) гуманістична;
- 2) ідеологічна;
- 3) прогностична.

13. Предметом соціології як науки є:

1) соціальні відносини, що реалізуються через соціальні механізми;

- 2) людина;
- 3) політичні та економічні відносини.

14. Яка функція соціології розглядається в єдності теорії та практики?

- 1) прикладна;
- 2) ідеологічна;
- 3) прогностична.

15. Як називається об'єктивний та повторювальний причинний зв'язок між соціальними явищами й процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей?

- 1) соціальний закон;
- 2) соціальний об'єкт;
- 3) завдання соціології.

2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

1. Хто з філософів Античності вніс вагомий внесок у формування соціологічної думки?

- 1) Т. Гобс, Б. Спіноза, Дж. Лок;
- 2) Арістотель, Сократ, Платон;
- 3) Епікур, Сократ.

2. Згідно з Платоном джерелом формування держави є:

- 1) практично-перетворююча діяльність людини;

2) людські знання і здібності;

3) людські потреби.

3. Згідно з вченням Арістотеля першою природною формою співжиття людей є:

1) поселення;

2) держава;

3) сім'я.

4. Які положення характеризують соціальні погляди Арістотеля?

1) ідеалом держави є суспільство, яке базується на приватній власності;

2) ідеальною є держава, яка ґрунтується на колективній власності;

3) держава є політичним співтовариством людей.

5. А. Аврелій стверджував, що:

1) люди – вільні істоти, в світі немає фатальної залежності від Бога;

2) всі люди рівноправні;

3) Бог зробив людей рівними.

6. Хто у своїх поглядах «відокремив» державу від суспільства?

1) Ф. Аквінський;

2) Г. Гроцій;

3) Н. Макіавеллі.

7. Яку назву має головна праця Н. Макіавеллі?

1) «Патріот»;

2) «Державець»;

3) «Король».

8. У яку історичну добу домінували теологічні погляди на походження людини та суспільства?

1) Середньовіччя ;

2) Просвітництва;

3) Відродження.

9. Хто вважав, що в основі розвитку суспільства лежить матеріальний інтерес і сила?

- 1) Н. Макіавеллі;
- 2) Арістотель;
- 3) Т. Гоббс.

10. Хто із мислителів були прихильниками теорії суспільного договору?

- 1) Г. Гроцій, Т. Гобс, Дж. Локк;
- 2) Г. Спенсер, М. Вебер, О. Конт;
- 3) Ф. Аквінський, Н. Макіавеллі.

11. На думку Н. Макіавеллі, основою розвитку суспільства є:

- 1) духовна культура та релігія;
- 2) матеріальний інтерес і сила;
- 3) наукові досягнення.

12. Хто розробив своє розуміння теорії суспільного договору?

- 1) Дж. Лок;
- 2) Т. Гоббс;
- 3) Платон.

13. Який філософ вважав, що фундаментом соціального буття є психічна взаємодія людей, у результаті якої виникають форми групової свідомості, що стає основою соціальної диференціації?

- 1) М. Вебер;
- 2) Г. Спенсер;
- 3) Б. Кістяковський.

14. «Природний» стан людей, за Томасом Гоббсом, це:

- 1) взаємодопомога кожній людині;
- 2) «війна всіх проти всіх»;
- 3) жодний з варіантів не є вірним.

15. Хто серед українських соціологів вважав, що нація очолюється її елітою (кастою, аристократією), яка керується

інтересами всього суспільства, а не окремих його частин, забезпечуючи його єдність?

- 1) Д. Донцов;
- 2) М. Драгоманов;
- 3) В. Антонович.

3. СУСПІЛЬСТВО З ПОГЛЯДУ СОЦІОЛОГІЇ: СУТНІСТЬ, ТИПИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

1. Суспільство – це:

- 1) частина світу, або територія, що має визначені кордони;
- 2) політична організація країни;
- 3) соціальна організація країни, основу якої складає соціальна структура.

2. Які компоненти визначають структуру суспільства за концепцією А. Тоффлера?

- 1) техносфера, соціосфера, біосфера, сфера влади, іносфера, психосфера;
- 2) економічна система, культурні цінності, соціальні відносини;
- 3) технічний прогрес, економічні відносини, політична сфера.

3. Який вчений увів в обіг поняття «постіндустріальне суспільство»?

- 1) М. Вебер;
- 2) К. Маркс;
- 3) Д. Белл.

4. Яке формулювання найточніше відображає сучасне розуміння терміна «цивільне суспільство»?

- 1) цивільне суспільство є сукупністю індивідів, що володіють необхідними правами для вільного використання своїх сил і здібностей;

2) цивільне суспільство – це політична єдність осіб, заснована на угоді громадян з державою і його представниками;

3) цивільне суспільство – це сфера соціального, економічного і культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, що реалізують приватні цілі й інтереси без безпосереднього втручання і допомоги держави.

5. Які риси є характерними для постіндустріального суспільства за Д. Беллом?

- 1) перебуває на існуванні сільського господарства;
- 2) поведінка людини зумовлюється певним станом у суспільстві;
- 3) розвиток територіальних промислів та сфери послуг.

6. В якому з періодів етапу розвитку суспільства суспільство розглядали як менеджеріальне суспільство, як суспільство масової культури?

- 1) кінець XVIII-початок XX ст.;
- 2) 20–60-ті рр. XX ст.;
- 3) 70–90-ті рр. XX ст.

7. В якому з періодів етапу розвитку суспільства економічна система визначає вид суспільства і задає принципи суспільного порядку?

- 1) кінець XVIII-початок XX ст.;
- 2) 20–60-ті рр. XX ст.;
- 3) 70–90-ті рр. XX ст.

8. Який учений увів термін «інформаційне суспільство»?

- 1) Д. Рісман;
- 2) Й. Масуда;
- 3) Ф. Тьонніс.

9. Що розуміють під модернізацією?

1) система науково-медичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення;

2) класифікація суспільств на основі визначення найважливіших та найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших;

3) система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями.

10. В якому пункті подано класифікацію суспільства за Д. Беллом?

1) доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство;

2) суспільство мисливців та збирачів, суспільство садівників, аграрне суспільство, промислове суспільство;

3) традиційне суспільство, суспільство кероване зсередини, суспільство кероване зовні.

11. Що таке типологізація суспільства?

1) сукупність усіх засобів взаємодії форм об'єднання людей, що склались історично, мають спільну територію, загальнокультурні цінності, соціальні норми, що характеризують соціально-культурну ідентичність її членів;

2) ціннісне утворення, основний елемент якого люди, зв'язки, взаємодії, взаємовідносини, соціальні інститути, організації, спільноти;

3) класифікація суспільства, на основі визначення найважливіших ознак, типових рис.

12. Яке поняття описує глобальний всесвітньо-історичний процес сходження людських суспільств від стану дикості до вершин цивілізації?

1) соціальний прогрес;

2) регрес;

3) соціальна модернізація.

13. Яка концепція походження суспільства базується на ідеї, що об'єднання людей виникало з необхідності у взаємодії для виживання?

1) інструментальна концепція;

- 2) кратична концепція;
- 3) семантична концепція.

14. Що таке соціальна система?

1) утворення, яке складається з людей, їхніх зв'язків, взаємодій та взаємовідносин, соціальних інститутів та організацій, соціальних груп і спільнот, норм та цінностей;

2) утворення, яке складається з тільки соціальних груп та спільнот;

3) утворення, яке складається з тільки соціальних інститутів та організацій.

15. У чому полягає суть теологічної теорії походження суспільства?

- 1) суспільство є однією з підсистем Галактики;
- 2) праця створила людину, перетворила стадо людей в організовану спільність;
- 3) Бог створив людство, суспільство тощо.

4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

1. Що таке соціальна структура суспільства?

1) система взаємозв'язаних та взаємодіючих спільнот або побудова суспільства в цілому;

2) набір правил та норм, що регулюють поведінку людей у суспільстві;

3) принципи організації держави та установ.

2. Що таке соціальні групи?

1) відносно сталі спільності людей, що склалися історично і відрізняються роллю і місцем у системі соціальних зв'язків суспільства;

2) тимчасові об'єднання людей з метою досягнення спільної мети;

3) соціальні утворення, які мають бути регульовані державою.

3. Які Ви знаєте типи соціальних груп?

- 1) масові та індивідуальні;
- 2) первинні та вторинні;
- 3) глобальні та локальні.

4. Відносно сталі спільності людей, що склалися історично та відрізняються роллю і місцем у системі соціальних зв'язків суспільства – це:

- 1) політичні блоки;
- 2) соціальні групи;
- 3) воєнні групи.

5. Що означає слово «етнос» у перекладі з грецької мови?

- 1) народ, плем'я, зграя, натовп;
- 2) сукупність певної території та економічного життя;
- 3) загальні риси та стабільні особливості культури та психологічного складу.

6. Що є компонентами культури, які передаються із покоління в покоління й утворюють етнічну культуру зі своїм специфічним стилем?

- 1) народне мистецтво, традиції, обряди, норми поведінки тощо;
- 2) загальні риси та стабільні особливості культури та психологічного складу;
- 3) системні властивості існуючого етносу і відділяють його від іншого етносу.

7. Що таке соціальна мобільність за визначенням П. Сорокіна?

- 1) зміна рівня здоров'я індивіда в суспільстві;
- 2) зміна місця індивіда в соціальній структурі суспільства;
- 3) зміна релігійних поглядів індивіда.

8. До якої групи належить людина, якщо взаємодія між членами носить безпосередній, міжособистісний характер і відрізняється високим рівнем емоційності?

1) колективна;

2) первинна;

3) вторинна.

9. До якої групи належить людина, якщо об'єднання більш чисельне за взаємодією заради досягнення мети та формальним, безособовим характером?

1) вторинна;

2) первинна;

3) інша відповідь.

10. Що є основними підструктурами (елементами) суспільства?

1) соціально-етнічна структура;

2) соціально-класова структура;

3) соціально-політична структура.

11. Усі елементи в соціальних підструктурах так само пов'язані між собою стабільно діючими ... :

1) соціальними зв'язками і відносинами;

2) соціальним контролем;

3) соціальними статусами.

12. У чому полягає складність побудови соціальної структури?

1) через нестабільно діючі соціальні зв'язки та відносини;

2) через відносини соціальної рівності та нерівності;

3) через розмитість становища соціальних статусів та ролей у суспільстві.

13. Що таке престиж?

1) ступінь визнання групою людей чи суспільством особистих і ділових якостей якого-небудь з їхніх членів;

2) оцінка суспільством чи соціальною групою суспільної значимості тих чи інших позицій, займаних людьми;

3) певний ранг, приписуваний індивідами або громадською думкою.

14. Хто із науковців є основоположником теорії малих груп?

- 1) Р. Мертон;
- 2) Е. Гіденс;
- 3) Ч. Кулі.

15. Відносини у первинній групі носять:

- 1) неформальний характер;
- 2) формальний характер;
- 3) інша відповідь.

5. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Що вивчає «соціологія особистості»?

1) це галузь соціології, яка вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин крізь призму суспільно-історичного прогресу;

2) це галузь соціології, яка вивчає особистість як суб'єкт марксистської системи емпіричних поглядів крізь призму суспільно-історичного прогресу;

3) це проблема взаємовідносин індивіда в рамках детермінованої особистості.

2. Що таке соціальна роль?

1) модель поведінки, очікувана від того, хто має зазначений соціальний статус;

2) особливе ставлення людини до дійсності і до самої себе, що проявляється в цінностях, мотивах, потребах, установках, прагненнях, переконаннях та ідеалах;

3) усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до усталених у групі норм.

3. Індивід – це:

1) сукупність біологічних та соціальних рис, які відрізняють одну людину від іншої;

2) окрема конкретна людина, представник людського роду;

3) система соціально значущих рис, що характеризує людину як продукт суспільного розвитку та включення в систему соціальних зв'язків.

4. Що таке індивідуальність?

1) сукупність біологічних та соціальних рис, які відрізняють одну людину від іншої;

2) окрема конкретна людина, представник людського роду;

3) система соціально значущих рис, що характеризує людину як продукт суспільного розвитку та включення в систему соціальних зв'язків.

5. Особистість – це:

1) сукупність біологічних та соціальних рис, які відрізняють одну людину від іншої;

2) окрема конкретна людина, представник людського роду;

3) система соціально значущих рис, що характеризує людину як продукт суспільного розвитку та включення в систему соціальних зв'язків.

6. Що таке соціалізація?

1) процес засвоєння людиною впродовж свого життя певної системи знань, норм, цінностей, притаманний повноправним членам суспільства;

2) процес взаємодії людини з соціальним середовищем, під час якого узгоджуються вимоги й очікування його учасників;

3) втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без подальшого входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури.

7. Який період у житті людини охоплює процес соціалізації?

- 1) від народження до повноліття;
- 2) від повноліття до старості;
- 3) від народження до старості.

8. Що таке десоціалізація?

1) втрата або свідомо відмова від засвоєних цінностей, норм, соціальних ролей;

2) перенавчання, повернення до нормального способу життя;

3) переосмислення ціннісних орієнтацій.

9. Як називається поведінка, що відхиляється від соціальних норм?

- 1) аномічна;
- 2) агресивна;
- 3) девіантна.

10. Як називається конфлікт, що виникає, коли людина стикається з протилежними вимогами двох або більше несумісних ролей?

- 1) соціальна напруга;
- 2) рольовий набір;
- 3) рольовий конфлікт.

11. Як називається процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини?

- 1) адаптація;
- 2) інтеріоризація;
- 3) екстріоризація.

12. Становище особистості у системі соціальної структури суспільства розкривається через поняття ...:

- 1) соціального статусу;
- 2) правових відносин;
- 3) індивідуальності.

13. Як називається статус, який людина отримує завдяки власним зусиллям?

- 1) набутий статус;
- 2) отриманий статус;
- 3) закріплений статус.

14. Як називають людей, які відповідальні за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей?

- 1) помічниками соціалізації;
- 2) агентами соціалізації;
- 3) вчителями соціалізації.

15. Процес освоєння нових ролей, правил поведінки, норм і цінностей замість старих має назву ...:

- 1) ресоціалізація;
- 2) десоціалізація;
- 3) соціалізація.

6. ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ: ХАРАКТЕРИСТИКА, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

1. Що таке соціальний інститут?

- 1) об'єднання людей, що створюється ними для задоволення певної сукупності особистих і суспільних потреб;
- 2) організаційна форма тієї чи іншої соціальної системи, яка впорядковує відносини між людьми, які формують її;
- 3) стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, що регулюють взаємодію людей у визначеній сфері суспільної життєдіяльності і організують його в систему ролей і статусів.

2. Найважливішою передумовою інституціоналізації є:

- 1) об'єднання волі і бажання всіх індивідів, що складають даний соціум;
- 2) успішне проходження більшістю індивідів процесу соціалізації;

3) інтерналізація індивідами нових соціальних норм і цінностей і формування на цій основі нових систем потреб особистості, ціннісних орієнтацій та очікувань.

3. Хто вперше ввів у науковий обіг поняття «соціальний інститут»?

- 1) О. Конт;
- 2) Г. Спенсер;
- 3) Е. Дюркгейм.

4. Що є поштовхом до виникнення соціального інституту?

- 1) бажання суб'єктів влади;
- 2) суспільна потреба;
- 3) дослідницька діяльність науковців.

5. Як називається процес становлення соціальних інститутів?

- 1) функціоналізацією суспільства;
- 2) інституціоналізацією;
- 3) дезорганізацією.

6. Латентна функція соціального інституту означає:

- 1) прихованість;
- 2) явність;
- 3) умовність.

7. Дисфункція соціального інституту – це:

- 1) дії інституту, що шкодять суспільству, або не дозволяють інституту повноцінно функціонувати;
- 2) дії інституту, які не шкодять суспільству;
- 3) дії інституту, які дозволяють повноцінно функціонувати та максимально працюють над питанням покращення суспільства.

8. Які існують загальні функції, притаманні будь-якому соціальному інституту?

- 1) регулятивна, інтегративна, комунікативна, функція відтворення;

2) регулятивна, комунікативна, утилітарна;

3) комунікативна, функція відтворення, регулятивна, утилітарна.

9. Під динамікою соціальних інститутів розуміють:

1) життєвий цикл інституту з моменту його появи та до зникнення; виконання соціальним інститутом своїх функцій; поява та переборення дисфункцій; еволюція інституту;

2) життєвий цикл інституту з моменту його появи і до зникнення; виконання соціальним інститутом своїх функцій; поява та переборення дисфункцій;

3) життєвий цикл інституту з моменту його появи і до зникнення; еволюція інституту (виникнення нових і відмирання старих функцій).

10. Що таке регулятивна функція у соціальних інститутах?

1) об'єднання бажань, дій і відносин між індивідами;

2) спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії індивідів;

3) регулює взаємовідносини між індивідами за допомогою норм, правил, зразків поведінки та санкцій.

11. Цільова, структурована, ієрархізована група, створена для досягнення певної мети за допомогою раціональних засобів – це:

1) формація;

2) соціальна організація;

3) інституалізація.

12. Який інститут суспільства відповідає за забезпечення соціального захисту населення, надання допомоги вразливим групам та реалізацію соціальної політики?

1) соціальний захист;

2) релігійний інститут;

3) військовий інститут.

13. Що таке соціальна норма?

1) стандарт, який регулює поведінку людей у певній ситуації;

2) стандарт, який встановлює релігійна організація;

3) правила здорового способу життя.

14. Які ключові соціальні потреби породжують процеси інституалізації за Г. Ленські?

1) потреба у дозвіллі та розвагах;

2) потреба у комунікації, виробництві, розподілі благ і привілеїв, безпеці, системі нерівності, соціальному контролі та в наявності субкультур;

3) потреба у високій зарплаті та відпустках.

15. Яка функція відповідає за безперервність суспільних зв'язків та відносин, тобто, соціальні інститути передають досвід, цінності, знання та норми культури і поведінки від покоління до покоління?

1) регулятивна;

2) інтегративна;

3) функція відтворення.

7. МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Соціологічне дослідження – це:

1) комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудових колективах, регіонах;

2) вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних при розв'язанні різних соціальних проблем;

3) складний комплекс програмно-упорядкованих науково-теоретичних, методичних та організаційно-тех-

нічних засобів, спрямованих на досягнення дослідницьких цілей і завдань.

2. Що таке фундаментальні соціологічні дослідження?

1) спрямовані на вивчення шляхів, форм та засобів удосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів;

2) проводять здебільшого з міждисциплінарних проблем, які поєднують елементи фундаментальних та прикладних досліджень;

3) спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з розв'язанням складних соціальних проблем.

3. Що називається програмою соціологічного дослідження?

1) точне дослідження змісту текстових масивів із метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами;

2) науковий документ, який регламентує всі етапи, стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження;

3) побудований за відповідними правилами перелік запитань до респондентів, призначений для отримання Соціологічної інформації, необхідної для досягнення цілей, сформульованих у програмі дослідження.

4. Предмет соціологічного дослідження – це:

1) конкретизований проблемою цілісний фрагмент соціальної реальності, тобто особа, сім'я, група, колектив чи їх сукупність, суспільство в цілому чи сукупність суспільств;

2) будь-який аспект, рівень чи зріз соціального явища, спроможний науковими методами сприяти пізнанню досліджуваного предмета;

3) науковий документ, який регламентує всі етапи стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження.

5. Проектом соціологічного дослідження називають:

1) план, у якому відображені основні етапи дослідження із зазначенням строків, фінансових витрат та затрат часу;

2) перелік можливих відповідей на питання, поставлені у дослідженні;

3) список основних методів, застосованих у ході соціологічного дослідження.

6. Що таке гіпотеза?

1) наукове твердження, самоочевидний принцип, який не вимагає додаткових підтверджень;

2) наукове припущення, що висувається для пояснення явищ, фактів, процесів, які необхідно підтвердити або спростувати;

3) хибне твердження, яке не містить жодного наукового інтересу для дослідника.

7. Спостереження в соціології – це:

1) точне дослідження змісту текстових масивів із метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами;

2) метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності;

3) спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих та контрольованих факторів.

8. Як називаються дослідження, що проводяться в короткий термін та за скороченою програмою?

1) швидкими;

2) прискореними;

3) оперативними.

9. Анкета – це:

1) план, у якому відображені основні етапи дослідження із зазначенням строків, фінансових витрат та затрат часу;

2) науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження;

3) побудований за відповідними правилами перелік запитань до респондентів, призначений для отримання інформації, необхідної для досягнення цілей, сформульованих у програмі дослідження.

10. Що таке соціометрія?

1) бесіда, побудована за певним планом, що передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом;

2) різновид опитування, який використовують для вивчення внутрішньокolleктивних зв'язків через з'ясування стосунків між членами колективу;

3) спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керування і контрольованих факторів.

11. У чому полягає методологічна функція соціологічного дослідження?

1) сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденцій розвитку явищ і процесів суспільного життя;

2) вироблення практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності;

3) забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину, зумовлює нові підходи у вивченні соціальності дійсності.

12. Що досліджують когортні соціологічні дослідження?

1) досліджують специфічні соціальні сукупності впродовж певного часу;

2) зміни одного і того самого об'єкта впродовж певного часу;

3) зміни протягом певного часу.

13. Які Ви знаєте методи збору соціологічної інформації?

1) спостереження, опитування, вибірковий метод, інтерв'ю;

2) спостереження, аналіз документів, анкетування, вибірковий метод;

3) спостереження, аналіз документів, опитування, вибірковий метод.

14. Що являють собою іконографічні документи?

1) будь-які документи установ, преса, довідники, журнали, особисті справи робітників, службовців, учнів, журнали відвідувань лекцій і успішності занять; залікові книжки тощо;

2) документи, які зберігають інформацію у вигляді різноманітних зображень. Це можуть бути малюнки, фотографії, кінострічки, відеозаписи тощо;

3) дані певних досліджень, переведені у цифри, які можуть бути подані у вигляді таблиць, графіків, діаграм у кількісних, відсоткових показниках тощо.

15. Що таке інтерв'ю?

1) дослідник задає питання респонденту, а той відповідає;

2) коли дослідник підбирає респондентів за наперед заданими характеристиками;

3) коли респондент письмово дає відповіді в наперед складеній дослідником анкеті.

8. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

1. Що таке соціологія молоді як галузь соціологічного знання?

1) вивчення специфіки молоді як соціальної групи;

2) вивчення соціальних взаємодій молоді та інших соціальних груп;

3) вивчення особливостей розвитку молоді у різних історичних та соціальних контекстах.

2. Який підхід в соціології молоді зосереджується на вивченні молоді як соціальної групи?

- 1) структурний;
- 2) поведінковий;
- 3) культурний.

3. Які соціальні показники визначають соціальний статус молоді?

- 1) вік, стать, національність;
- 2) освіта, дохід, робота;
- 3) здоров'я, релігія, сімейний стан.

4. Які ви знаєте соціальні проблеми молоді?

- 1) безробіття, наркоманія, алкоголізм;
- 2) відсутність духовності, екстремізм, кримінальна поведінка;

3) технічний прогрес, інновації, віддалена робота.

5. Які фактори впливають на соціальну адаптацію молоді?

- 1) освіта, професійні навички, здоров'я;
- 2) сімейні цінності, культурні традиції, релігія;
- 3) економічна ситуація, політична стабільність, технічний прогрес.

6. Які форми молодіжної підліткової поведінки вивчає соціологія молоді?

- 1) алкогольну та наркотичну залежність;
- 2) поведінку у соціумі, поведінку у медіа-просторі;
- 3) активну участь у громадському житті;
- 4) поведінку в онлайн-іграх, використання месенджерів та соціальних мереж.

7. Що таке молодіжна субкультура?

1) сукупність цінностей, норм та поведінкових зразків, що відрізняють молодь від інших соціальних груп;

2) сукупність матеріальних благ молоді;

3) сукупність молодіжних організацій, які займаються захистом прав молоді.

8. Які фактори впливають на формування молодіжної субкультури?

1) економічний стан, освіта, медіа-простір;

2) соціальне середовище, національні традиції, релігія;

3) поведінка старших, модні тенденції, політична ситуація.

9. Який феномен пов'язаний з появою молодіжних субкультур?

1) культурний імперіалізм;

2) культурний плюралізм;

3) культурний аутизм.

10. Які фактори впливають на формування молодіжної ідентичності?

1) етнічна приналежність, освіта, медіа-простір;

2) соціальний статус, сімейні цінності, релігія;

3) модні тенденції, популярність серед однолітків, технічний прогрес.

11. Які форми соціальної мобільності характерні для молоді?

1) вертикальна, горизонтальна, зворотна;

2) продуктивна, привілейована, безперервна;

3) єдиноразова, постійна, сезонна.

12. Які теорії соціальної мобільності пояснюють процеси руху молоді у соціальній ієрархії?

1) теорія стабільності соціальних статусів;

2) теорія конвергенції;

3) теорія ротації еліт.

13. Яке поняття відображає трансформацію соціального статусу внаслідок зміни робочих місць та професій молодих людей?

- 1) соціальна адаптація;
- 2) соціальний рух;
- 3) соціальна мобільність.

14. Які соціально-економічні процеси впливають на стан молодіжного безробіття у сучасному світі?

- 1) глобалізація, демографічні зміни, технічний прогрес;
- 2) політична стабільність, інтеграція в європейські структури, соціальні програми;
- 3) соціальна справедливість, рівність можливостей, екологічна безпека.

15. Які методи дослідження використовують у соціології молоді для аналізу соціальних процесів?

- 1) анкетування, спостереження, інтерв'ю;
- 2) експертиза, аналіз документів, статистичні методики;
- 3) експеримент, моделювання, аналіз відгуків в інтернеті.

КОРОТКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АБСТРАГУВАННЯ – теоретичний метод – сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод має такі форми: 1) А. за допомогою відволікання – розгляд окремих рис або властивостей об'єкта (без зв'язку з іншими й об'єктом в цілому); 2) А. за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що с певним спрощенням і огрубленням об'єкта); 3) А. за допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів).

АВТОРИТЕТ – установлене й узаконене право керувати діями і поведінкою інших людей.

АГЕНТИ ВТОРИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – представники адміністрації школи, ВНЗ, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації та ін.

АГЕНТИ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – люди, які є найближчим оточенням особи (батьки, родичі, друзі).

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – певні особи, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі.

АНОЙЯ – такий стан суспільства, за якого значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже.

БУНТ – форма масової поведінки, яка означає ряд стихійних форм колективного протесту: масового хвилювання, повстання. Б. означає непокору офіційній владі. Причиною його виникнення є масове невдоволення чимось (умовами

життя і праці, гнітом, поганим ставленням тощо) або кимось (найчастіше керівництвом).

БЮРОКРАТІЯ – офіційні особи, посади яких утворюють ієрархію, вони відрізняються формальними правами й обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність.

ВИСХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – соціальний підйом, рух індивіда чи соціальної групи у соціальній ієрархії.

ВЛАДА – це взаємодія, яка ґрунтується на нерівності індивідів, коли одна особа може примушувати одну чи кілька осіб до певних дій, незалежно від їхнього бажання, а іноді й всупереч йому.

ВТОРИННА МОДЕРНІЗАЦІЯ (її ще називають «наздогінна модернізація») – пов'язана з індустріалізацією країн, що розвиваються. Головною відмінністю В. м. від первинної є та, що вона відбувається вже за умов існування зрілих соціально-економічних і культурних взірців, якими є так звані розвинуті країни.

ГЕНДЕР – сукупність соціальних характеристик статі.

ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ – всі соціальні об'єкти, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретного соціологічного дослідження.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – це сукупність поглядів індивідів щодо певної проблеми, яка стосується інтересів певної групи людей.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства у цілому.

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА – поведінка, яка зумовлена наявністю систем цінностей і норм, що відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

ДЕМОГРАФІЯ – наука про населення, яка вивчає його чисельність, склад, структуру, розподіл на території, а також зміну цих об'єктів у часі.

ДЕРЖАВА – форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади; орган управління суспільною структурою, формами власності і пов'язаною з нею структурою виробництва.

ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА – сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

ЕЙДЖИЗМ – вікова дискримінація, які ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гіршими за інші.

ЕКЗОГАМІЯ – це правила, які забороняють укладення шлюбу всередині певної суспільної групи. Як правило, забороняється вступати у подружні зв'язки з членами своєї родини.

ЕКСПЕРИМЕНТ – один із методів отримання соціологічної інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта, внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.

ЕЛІТА – коло людей, які мають високе суспільне становище, обумовлене особливими професійними, особистісними якостями і досягненнями, або також таких, що отримали свій статус у спадщину або за рахунок просування в межах закритої елітної групи.

ЕНДОГАМІЯ – це правила, за яких подружнього партнера варто обирати всередині певних суспільних груп (клас, раса, каста, віровизнання, національність, плем'я тощо).

ЕТНІЧНА ГРУПА – це частина суспільства, члени якої вважають (або інші так вважають щодо них), що спільним для них усіх є їхнє походження, культура і що вони беруть участь у спільній діяльності.

ЕТНОС – тип культурної спільноти, яка приділяє значну увагу спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає походження, суть, функції і загальні закономірності розвитку етносів, міжетнічні взаємини та розробляє основні методологічні принципи їх досліджень.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ – тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур, з позиції сприйняття власної культури як центральної і безумовно правильної.

ЗВИЧАЇ – це схвалювані суспільством масові взірці дій, які рекомендується виконувати.

ІДЕАЛЬНИЙ ТИП – теоретична конструкція, схема, яка спочатку створюється в уяві дослідника, а потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Категорія запропонована М. Вебером.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з певною людиною, соціальною групою чи спільнотою, що допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, набувати певні соціальні статуси і ролі, засвоювати і перетворювати норми і цінності.

ІДЕОЛОГІЯ – система філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і її перетворення, відповідно до ідеалів цього суспільного руху, стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії.

ІНДИВІД – це окрема людина, одиничний представник людського роду.

ІННОВАЦІЯ. Цей термін включає в себе два поняття: відкриття і винахід. Відкриття – це сприйняття багатьма людьми нових, раніше невідомих аспектів реальності. Відкриття примножує знання, воно завжди додає до культури щось нове. Винахід – це нова комбінація вже відомих елементів, наприклад, комбінація парового двигуна і візка привела до винаходу паротяга.

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – установи, які впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ – це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється. Існує також трохи ширше розуміння цього терміна, суть якого полягає у тому, що в певний історичний період ті країни, які раніше були менш економічно розвинуті, можуть почати інтенсивний розвиток своєї економіки, форсуючи зміну технологічного укладу.

КАСТА – замкнена соціальна група. Існують практично нездоланні бар'єри: людина не може змінити К., у якій вона народилася, не дозволяються і шлюби представників різних К.

КОЛЕКТИВНІ УЯВЛЕННЯ (термін Е. Дюркгейма) – спільні уявлення та моральні установки, які виступають у ролі єднальної сили в суспільстві.

КОМУНІКАЦІЯ – це процес, за допомогою якого люди передають один одному інформацію, ідеї, думки.

КОНСЕНСУС (термін, запроваджений О. Контом) – узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.

КОНТРАКУЛЬТУРА – це різновид субкультури, який не просто відрізняється від домінуючої культури, але проти-

стоїть їй, принципово не сприймаючи пануючих у суспільстві цінностей.

КОНФОРМІЗМ – некритичне сприйняття і наслідування пануючих думок, норм, традицій, принципів і стереотипів масової свідомості.

КОНЦЕПЦІЯ – система взаємопов'язаних поглядів на певні явища і процеси; спосіб їх розуміння і трактування; головна ідея певної теорії.

КОРЕЛЯЦІЯ – тип асоціації однієї змінної з іншою, при якій зміна однієї величини супроводжується зміною іншої.

КУЛЬТУРА – це система цінностей, уявлень про життя і кодів поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ – це переконаність індивіда у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичай, норми, цінності) можлива тільки в межах тієї культури, з якої він походить.

КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ – це певні елементи, обов'язково присутні у кожній соціальній культурі (елементи властиві всім видам культури): мова, спорт, танці, звичай прикрашати тіло, освіта, ритуали похоронів та весілля, звичай дарувати подарунки та ін.

ЛЕГІТИМНІСТЬ – це здатність системи породжувати і підтримувати віру, що існуючі політичні інститути є найбільш придатними для суспільства.

ЛОБІЗМ – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп, шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої та виконавчої влади, з метою отримати схвалення або несхвалення ними того чи іншого законопроекту.

ЛЮМПЕН – декласована людина, яка повністю випала із соціальної структури і втратила звичайні для суспільства цінності, норми, стандарти стосунків і поведінки (бомжі, жебраки, залежні від алкоголю тощо).

МАКРОСОЦІОЛОГІЯ – сфера соціологічного знання, яка вивчає великі елементи соціальних структур, їхній стан та взаємодію, зорієнтована на дослідження масштабних суспільних процесів.

МАРГІНАЛ – це людина, яка не зуміла пристосуватися до домінуючої культури чи субкультури і виявилася витісненою «на узбіччя» соціального життя.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ – ставлення індивіда або соціальної групи до суспільства чи певної суспільної верстви.

МАСОВА ІСТЕРІЯ – стан загальної нервозності, страху і підвищеного збудження – реакція на загрозу з боку якихось потужних сил.

МАСОВА ПОВЕДІНКА – це спонтанні і нетривалі суспільні дії, відносно великої кількості людей, які перебувають у невизначеній ситуації.

МЕНЕДЖМЕНТ – міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до управління. Ставить за мету сформулювати і застосувати на практиці загальні принципи управління, придатні для будь-якої організації.

МЕТОД – це спосіб, сукупність прийомів і процедур практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.

МІГРАЦІЯ – це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну. Міграцією є також переїзд на проживання із села в місто і навпаки.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ – галузь соціологічного знання, яка вивчає переважно міжособистісні, внутрішньогрупову і щоденні взаємодії людей.

МОВНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ – це гіпотеза, яка переконує, що мова кожного суспільства скеровує увагу його членів на певні аспекти світу, оминаючи інші.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – це перехід від традиційного аграрного стабільного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального, до суспільства, яке безперервно змінюється.

МОЛОДЬ – це суспільна група, яка перебуває у періоді життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої вікової межі і визначається як суспільними, так і індивідуальними рамками.

МОНОГАМІЯ – подружжя, що складається із одного чоловіка і однієї жінки.

НАТОВП – тимчасове і неорганізоване зібрання людей, які перебувають у безпосередній фізичній близькості і мають спільний об'єкт зацікавлення.

НАЦІОНАЛІЗМ – полісемантичний термін, який вживається для окреслення таких явищ: 1) Н. – національна ідеологія, певна система світогляднополітичних засад, що формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність та розбудову власної національної держави; 2) Н. як культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сферах або за здобуття національної незалежності; 3) Н. як національна свідомість, тобто усвідомлення своєї приналежності до певної нації.

НАЦІЯ – історична сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів.

НЕРІВНІСТЬ – становище, за якого люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

НЕФОРМАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ – ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації.

НЕФОРМАЛЬНІ НЕГАТИВНІ САНКЦІЇ – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, насмішка, злий жарт, зневага, недобррозичливий відгук, наклеп тощо.

НЕФОРМАЛЬНІ ПОЗИТИВНІ САНКЦІЇ – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, посмішка тощо.

НИЗХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – соціальний спуск, рух індивіда чи соціальної групи донизу у соціальній ієрархії.

НОРМИ – засоби соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. У нормативній структурі виділяють звичаї, моральні норми і закони.

НУКЛЕАРНА СІМ'Я – складається із дружини, чоловіка і їхніх дітей. Вона є найбільш поширеним типом сім'ї у сучасному індустріальному суспільстві.

ОСОБИСТІСТЬ – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких належить індивід.

ПАНІКА – це форма масової поведінки, коли люди, зіткнувшись із небезпекою, виявляють некоординовані реакції. Під впливом П. люди діють неорганізовано, емоційно, часто заважаючи і травмуючи один одного.

ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ – це певний ціннісно-нормативний підхід, який визначає кут зору, крізь призму якого відстежуються, аналізуються та узагальнюються соціальні явища та процеси.

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – політична структура, що складається із сукупності політичних партій різного типу з їх стійкими взаєминами між собою, з державою та іншими інститутами влади, характером та умовами діяльності.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА – це ідеологічна організація, яка об'єднує найактивнішу і найбільш організовану частину соціальної спільноти, виражає і захищає інтереси цієї спільноти, здійснює практичну роботу для їх задоволення.

ПЕРВИННА МОДЕРНІЗАЦІЯ – це модернізація епохи промислової революції, зміни соціальної структури, у зв'язку із руйнуванням традиційних, станових спадкових привілеїв і проголошення рівних громадянських прав, демократизації суспільства.

ПЕРЕКОНАННЯ – це погляди, які не ґрунтуються на наукових фактах таким чином, що вони визнаються усіма як безумовно правдиві (наприклад, існують різні думки стосовно корисності або шкідливості для суспільства смертної кари).

ПЛІТКИ – сукупність даних, які виникають із анонімних джерел і поширюються неформальними каналами. Поширення П. – це форма масової поведінки.

ПОЛІГАМІЯ – така форма подружжя, за якою у шлюб вступають більше ніж два партнери.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД – встановлення подібності та відмінності (на підставі співпадіння чи неспівпадіння певних ознак об'єктів).

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ – це концептуальна схема соціальної реальності, у якій її головні елементи зведені в систему і логічно виводяться одні з одних.

ПРЕСТИЖ – повага до статусу, який існує в громадській думці.

ПРИМОРДІАЛІЗМ – термін, який походить від англійського слова *primordialis* – споконвічний. Прихильники примордіалізму відстоюють ідею про те, що етнос і нація існували з давніх давен.

ПРИПИСУВАНИЙ СТАТУС – це С., у якому людина народжена (природжений С.), але за яким, крім того, суспільством визнані певні соціальні ознаки.

ПРОГРЕС – це якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, які, з позиції певних визначених оцінкових критеріїв, становлять удосконалення цього явища, порівняно з його попереднім станом.

ПРОЦЕДУРА – послідовність усіх операцій, загальна система дій щодо організації дослідження.

РАБСТВО – економічна, соціальна і юридична форма соціальних стосунків, за якої одні люди є власністю інших людей.

РЕВОЛЮЦІЯ – комплексна зміна багатьох або всіх сторін суспільного життя, яка стосується основ існуючого ладу.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ – властивість вибіркової сукупності відтворювати (досить точно відображати) характеристики генеральної сукупності.

РЕСПОНДЕНТ – той, кого опитує соціолог.

РЕФЕРЕНТНІ ГРУПИ – це соціальні групи, на які індивід орієнтується при оцінюванні і формуванні своїх поглядів, почуттів і дій.

РЕФОРМА – часткове вдосконалення у якійсь сфері життя, ряд поступових перетворень, які не стосуються основ існуючого ладу.

РОБОТА – вид діяльності, що здійснюється за певну винагороду.

РОЗШИРЕНА СІМ'Я – це сім'я, яка складається із кількох поколінь родичів.

САНКЦІЇ – це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда, який не дотримується засад, обов'язкових для членів цієї групи.

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ МЕТОД – теоретичний метод, який передбачає розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів з визначеними функціями.

СІМ'Я – це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана спорідненістю, шлюбом або

усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Це процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів і спільнот.

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ – взаємодія між двома і більше індивідами, в процесі якої передається соціально значима інформація, або здійснюються дії, орієнтовані на іншого індивіда.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА – це двоє або більше індивідів, які мають спільні погляди і пов'язані один з одним у відносно стійких моделях соціальної взаємодії.

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ – відстань між двома статусами або позиціями індивідів чи соціальних груп.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – переміщення індивідів та груп від одного соціального статусу до іншого.

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА, за Вебером, – це певний вчинок людини, який він співвідносить з поведінкою (або вчинками) інших людей.

СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА – це те у соціальній поведінці, що спричиняє соціальне тертя, дискомфорт і вимагає колективних зусиль для його вирішення (бідність, хвороби, злочинність, самотність тощо).

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – модель поведінки, орієнтована на певний статус, її ще називають динамічною стороною статусу.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА – є тривалим укладом соціальних взаємодій між елементами суспільства: статусами, ролями, групами, організаціями, соціальними інститутами.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав та обов'язків.

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ (у соціологічній теорії Еміля Дюркгейма) – це соціальне явище, яке породжене колективними діями індивідів і через це є якісно відмінним від того, що відбувається на рівні індивідуальної свідомості.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ – це фундаментальні зміни, які відбуваються з плином часу із базовими елементами культури, структури і соціальної поведінки.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної мети, наприклад, виробництва товарів чи надання послуг.

СОЦІОЛОГІЗМ – теорія, яка наполягає на специфічності й автономності соціальної реальності, її домінуванні над індивідами.

СОЦІОЛОГІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ – це галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства, шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті суспільства, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ – це галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот,

інститутів та політичний лад, соціальні засади політичних і державних інститутів, функціонування політичної свідомості та політичну поведінку.

СТАН – соціальна група, яка володіє певними правами й обов'язками, закріпленими звичаєм або законом і які передаються в спадок.

СУБКУЛЬТУРА – частина загальної культури, система цінностей, традицій і звичаїв, характерних великій соціальній групі.

СУСПІЛЬНІ РУХИ – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам.

СУСПІЛЬСТВО – 1) у широкому розумінні це сукупність усіх видів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного і які склалися історично; 2) у вузькому розумінні – історично конкретний тип соціальної системи, певна форма соціальних стосунків.

ТЕНДЕНЦІЯ – можливість тих чи інших подій розвиватися у певному напрямку.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД – групування фактів у якісно визначені типи, на підставі властивих їм спільних ознак.

ТРАДИЦІЇ – елементи соціальної і культурної спадщини, які передаються з покоління в покоління і зберігаються у певній спільноті, соціальній групі протягом тривалого часу.

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (доіндустріальне) – це суспільство з аграрним укладом, малодинамічними соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У ньому переважає натуральне господарство, застосовуються прості технології, а відтак – поділ праці є нескладним.

УРБАНІЗАЦІЯ – це процес зростання і підвищення ролі міст, збільшення частини міського населення і поширення міського способу життя на всі прошарки населення.

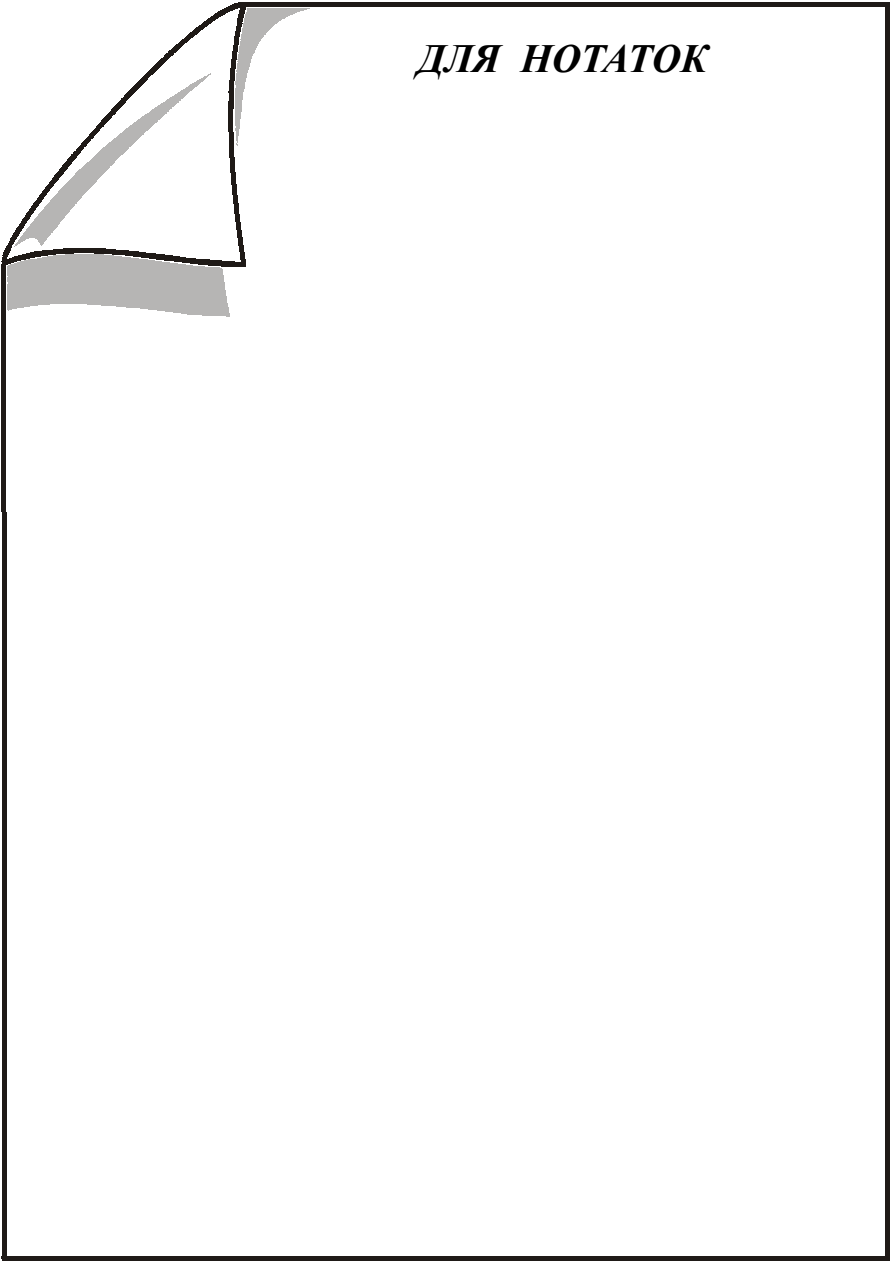
ФОРМАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ – ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади й адміністрації.

ФОРМАЛЬНІ НЕГАТИВНІ САНКЦІЇ – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана, смертна кара та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують, яка кара призначена за недотримання цих норм.

ФОРМАЛЬНІ ПОЗИТИВНІ САНКЦІЇ – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані з наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені нагороди за дотримання ним нормативних приписів.

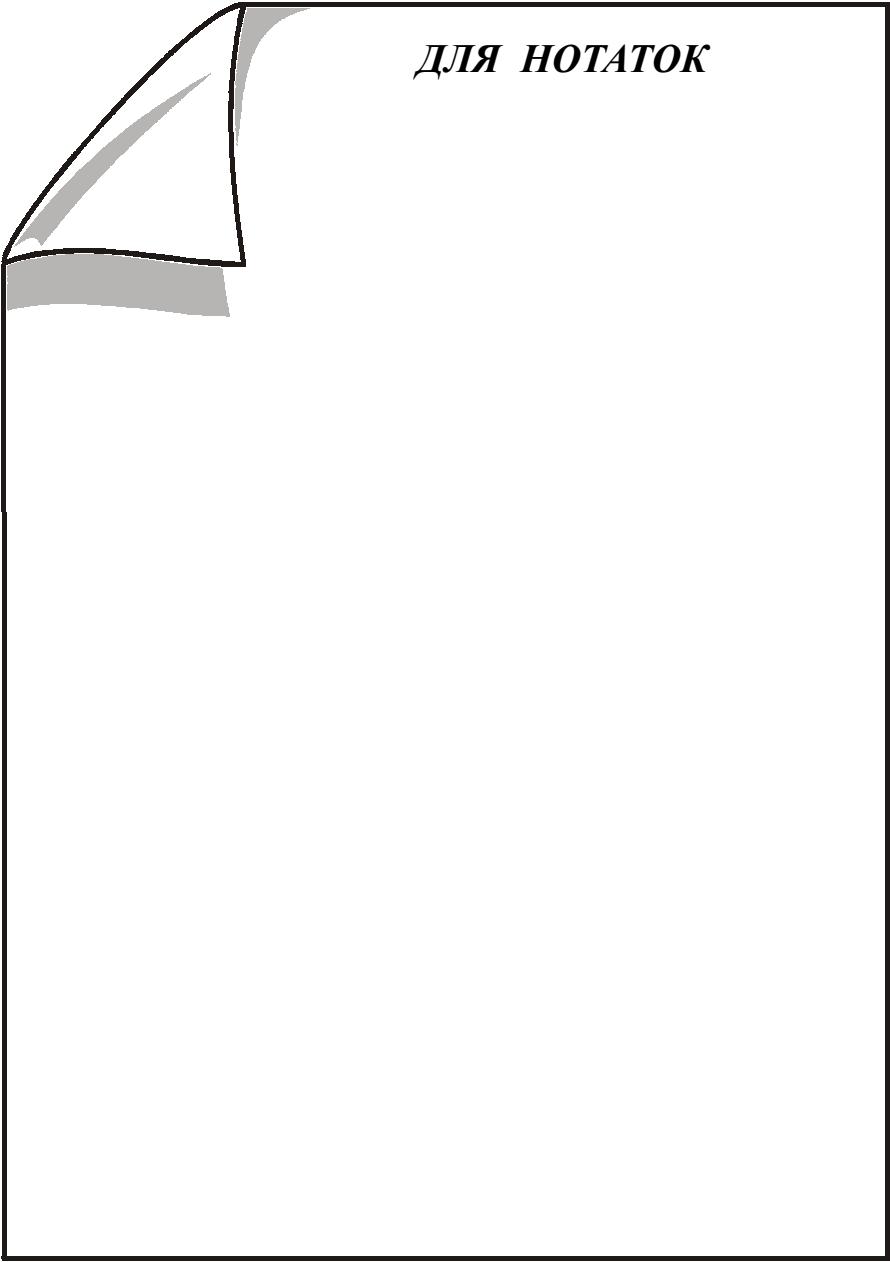
ФУНКЦІЯ – обов'язок, значення, призначення, роль.

ЦІННОСТІ – це загальновизнані переконання щодо цілей, до яких соціальна спільнота (і кожен її член) повинні прагнути, якими вони керуються у своєму щоденному житті.

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК

Навчальне видання

МАТВИЄНКО Людмила Володимирівна

СОЦІОЛОГІЯ

**Навчально-методичний посібник
для студентів денної та заочної форм навчання**

Комп'ютерне верстання *В. В. Коровченко*
Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 8,1. Тираж 100 прим. Вид. № 62. Зам. № 2909-33.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025
E-mail : publishing@nuos.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.